

IMPÉRIUMVÁLTÁS

■

■

A MONARCHIA ÉVEIBEN

Magának a Délvidéknek mint földrajzi fogalomnak a magyar közgondolkodásban több értelmezése van. A tágabb fogalom az 1886-os megyék alapján Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény, illetve Csongrád, Csanád és Arad vármegyék déli részeit foglalja magába. Ezeket a területeket az 1920-as trianoni békeszerződésben Magyarország, Románia és Jugoszlávia között osztották fel. A szűkebb, a közgondolkodásban a mai napig erőteljesen jelenlévő értelmezés – Horvátországot leszámítva – a Jugoszláviához csatolt valamennyi egykori magyar területet, tehát: a Bácskát, Bánátot, Szerémséget, Baranyát és a Muraközt érti alatta.

A köznyelv sokszor – tévesen – hajlamos kiegyenlíteni, egymás szinonimájaként használni a Délvidék és a Vajdaság fogalmát. Az 1918-ban megkezdődött, s 1920-ban véglegessé vált impériumváltások előtt a Vajdaság közigazgatási és területi egységként – leszámítva a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság 1848-tól 1860-ig terjedő rövid időszakát – ugyanis nem létezett. Bácska–Bánság–Baranya mint 1920-ban létrejött új közigazgatási egység a Magyarországtól elcsatolt Bánság nyugati felét (Bánátot), a Bácskát és a Baranyai-háromszöget ölelte fel. A második világháborút követően, 1945 után létrehozott Vajdaság Autonóm Tartomány már nem foglalta magába az időközben Horvátországhoz csatolt Baranyai-háromszöget, viszont ekkor lett a része a mai Szerémség.

A volt Torontál vármegye nyugati fele, a Bánát képezte 9344 négyzetkilométerével az 1920-ban létrejött Vajdaságon belül a legnagyobb területi egységet. A Bácska, az egykori Zombor székhelyű Bács-Bodrog vármegye 2/3 részét felölelő területén fekszik, s 8669 négyzetkilométerrel vált az 1918–1920-ban megszületett Vajdaság részévé. A Baranyai-háromszög a mai napig a történelmi Baranya megyének a Dráva és a Duna összefolyása által határolt, 1213 négyzetkilométerre kiterjedő területe.

Közigazgatásilag ugyan nem tartozott a Vajdasághoz, de számottevő magyar élt az egykori Zala és Vas vármegye 940 négyzetkilométert felölelő, Murántúlnak (Prekmurje) nevezett délnyugati területén, illetve a 795 négyzetkilométernyi Muraközben is.

A dolgozatomban a Délvidék, illetve a Vajdaság fogalmát a fent értelmezett kettős koordináta-rendszerben használom.

Az 1910-es magyar népszámlálási adatok szerint a Horvátország és Szlavónia nélküli történelmi Magyarországtól a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt 20 551 négyzetkilométer 1 509 295 lakosának 30,3%-a volt magyar.

A Murántúl 91 436 lakosa közül 73,1%-a vendnek, 22,3%-a magyarnak vallotta magát. A Muraközben 91,1%-ot tett ki a horvátok számaránya.

Jóval tarkább etnikai viszonyok uralkodtak az 50 797 fő által lakott ún. Baranyai-háromszögben. Az itt élő lakosság 27,5%-a német volt, a horvátok és a magyarok egyaránt a terület 19,6%-át, míg a szerbek a lakosság 11,9%-át tették ki. Az egykori Torontál vármegye nyugati területén, a Bánátban élő 572 771 lakos 54,3 %-a német, magyar és román nemzetiségű volt. A szlávok, elsősorban a szerbek aránya 43,9%-ot tett ki. A Bácska 697 101

lakosának 41,8%-a magyar volt, 23,2 %-a német. A szerbek és a horvátok a lakosság 27,5%-át képezték.¹

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság fennhatósága alá a Bácskában 310 490, a Bánátban 112 783, Baranyában 19 733, Horvátország-Szlavóniában 105 000, a Murántúlon pedig 29 543 magyar került. Összesítve: 577 549-en. A magyar anyanyelvűek száma ennél nagyobb volt, ugyanis a Bácskában 18 000, főleg magyar anyanyelvű zsidó, a Bánátban pedig 21 000, túlnyomórészt magyar, illetve német anyanyelvű zsidó is élt.²

Ami a városokat illeti, az 1910-es népszámlálás alapján Újvidéken a lakosság 39,7%-a volt magyar anyanyelvű. Temerinben a magyarok aránya 97,2% volt. Az egykori megyeszékhelyen, Zomborban a lakosság 32,9%-a vallotta magát magyarnak. A közép-bácskai Kúlán 40,3%-a, míg Szabadkán a magyarok az ott élők 58,7%-át tették ki. A Tisza menti Magyarakanizsán 97,9%, Zentán 91,7%, míg Óbecsén 64,5% volt a magyarok aránya. Topolya lakosságának 98,9%-a vallotta magát magyarnak. A bánsági Törökkanizsán a magyarok számaránya az össznépességben belül 61,0% volt, Törökbecsén 45,1%-ot, Nagybecskerekén pedig 42,1%-ot tett ki.³

Mint a fentiekből is látható, az impériumváltás előtt, a „boldog békeidőkben”, a prosperitás időszakában a gondtalan jóléttel és gazdagsággal összefonódott Délvidék nemzetiségi területnek számított. Az adatok tanulsága szerint azonban itt is, akárcsak a történelmi magyar állam területén máshol is, előrehaladott állapotban volt a magyarság javára történő asszimiláció. Míg a Bácskában és a Bánátban a magyarok részesedése az össznépességben 1890-ben 25,6%-ot (423 431 fő) tett ki, két évtizeddel később, 1910-ben az arányuk már meghaladta a 29,6%-ot (571 883 fő).

Az asszimiláció másik fokmérője az állami keretek közé való teljes beilleszkedést és ezzel az érvényesülést is biztosító magyar nyelv ismerete volt. Bár a kétnyelvűség a kiegyezést követő időszakot mindvégig végigkísérte, a magyar nyelv térhódítása gyorsan terjedt. Míg 1890-ben a Bácskában és a Bánságban az össznépesség 33,4%-a (571 741 fő) beszélt magyarul, addig ez az arány 1910-re már 45,6%-ra (882 905 fő) nőtt. A városokban az arány a századfordulón ennél is nagyobb volt: a nem magyar népesség 64%-a tudott magyarul.

A különböző nemzetek között a magyar nyelv ismeretének tekintetében azonban nagy szórások voltak. Az 1910-es népszámlálási adatok szerint a bácskai németek jelentős része (74 000 fő) anyanyelvi szinten beszélte a magyar nyelvet, mentalitásában is szorosan kötődött a magyar közösséghez. Szabadkán a németek 74,5%-a, Zomborban 62,8%-a, Újvidéken 56,1%-a, Nagybecskerekén 49,8%-a, Nagyikindán 47,1%-a, Fehértemplomon 46,4%-a, Pancsován 29,8%-a, Versecen 23,8%-a beszélt magyarul.⁴

¹ Sajti A. 2010, 47.

² Mirnics 2011. [2011. 12. 28.] http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2000_02/cikk.php?id=245

³ Uo.

⁴ A németek erőteljes asszimilálódása, mint később látni fogjuk, az impériumváltást követő időben komoly gátját képezte a magyar–német együttműködésnek.

Ugyancsak előrehaladott állapotban volt a bácskai horvátoknál és a bunyevácoknál is a magyar nyelv elsajátítása. A szabadkai horvátok 91,5%-a, az újvidékiek 57,5%-a, a zomboriak 35,2%-a tudott magyarul.

A szerbek – a szabadkaiakat kivéve – viszont kevésbé ismerték a magyar nyelvet. Míg a Szabadkán élők 85,5%-a tudott magyarul, addig az újvidékieknek csupán 18,1%-a, a nagybecskerekieknek 10,5%-a, a zomboriaknak 14,0%-a, a pancsovaiaknak 13,2%-a, a versecieknek 10,6%-a beszélte azt.⁵

Az 1918–1920-ban elcsatolt területek döntően mezőgazdasági jellegűek voltak, ahol elsősorban kukoricát, búzát és kendert termeltek. Az 1931-es jugoszláv adatok szerint a lakosság 71,2%-a élt a mezőgazdaságból. A húszas évek első felében az iparban foglalkoztatottak száma mindössze 8224 főt tett ki. A lakosság 15%-a a mezőgazdasági iparban dolgozott, 2,8%-a közalkalmazott és szabadfoglalkozású volt. Önálló iparosként 44 705-en, míg önálló kereskedőként 14 472-en tevékenykedtek. A gondtalan jólét és a gazdagság viszonylagos fogalomnak számított: a magyar agártársadalom nagy része földnélküliként tengődött, a területet elsősorban a nagybirtokok hálózta be, amelyek közül a legnagyobb uradalmak a Széchenyi, a Csekonics, a Chotek, a Vojnits, a Fernbach, a Lebach és a Dunderski családok kezében voltak. A Habsburgok Frigyes főherceg ágán Baranyában rendelkeztek jelentős földbirtokokkal.

Az 1918-tól 1924-ig terjedő időszakban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területéről 44 903 személyt utasítottak ki. Közülük 8511-en voltak a középosztály tagjai: köz- és magántisztviselők, tanárok, tanítók, földbirtokosok, szellemi szabadfoglalkozásúak. Az elemi iskolákban az impériumváltás előtt 1832-en tanítottak, 1923-ra a számuk 650-re csökkent.⁶

Mindez – mint látni fogjuk – teljesen új kérdéseket hozott magával, s megválaszolásukra súlyosbító hatással volt a terület évszázados peremvidékisége, a történelmi magyar állam más területeihez mért fáziskésése, ahol a török impérium megszűnése után eltelt időszak nem volt elegendő a sajátos magyar lokális és kulturális öntudat kialakulásához. Az elhúzódó török fennhatóság szétfeszítette a középkori klasszikus államkereteket, így e terület etnikai átalakulásán túl átrajzolta annak etnikai térképét is, magával hozva a történelmi magyar nemesi rétegek megsemmisülését. Mindez eleve gátolta az évszázadokat felölelő történelmi magyar államtudat meglétét.

Hasonló volt a helyzet a kultúra tekintetében is. Ez a terület távol esett a középkor, a reneszánsz és a felvilágosodás polgári hagyományaitól; a tizennyolcadik század közepétől újratelepített vidéken a magyarság többnyire földtelen zsellérként, jobbik esetben gazdaként ékelődött be a módosabb német és a reformkorig nagyobb politikai szabadságjogokat birtokló szerb telepések közé. Ilyen előzmények után az értelmiségi lét utánpótlásában, kontinuitásában, kultúrájában és politikai felfogásában a Pest felé orientálódás mindvégig jelentős maradt.

⁵ Mírnics 2011. [2011. 12. 28.] http://www.hhrf.org/kisebbskutatas/kk_2000_02/cikk.php?id=245

⁶ Sajti A. 2010, 49.

A kiegyezést követően a Délvidék a kormány biztos szavazóterületének számított; igaz, az általános választójog hiánya és a nyílt választások miatt az ellenzéki és nemzetiségi pártok nemigen tudtak kifejezésre jutni.

A szerb polgári értelmiséget és középosztályt támogató szerb Radikális Párt abban az időben a Függetlenségi és 48-as Párt szövetségeseinek számított. Támogatása korántsem volt önzetlen: a párt az Osztrák–Magyar Monarchia perszonalunióvá történő átszervezéséért, illetve a magyarországi szerbek autonómiájáért szállt síkra.

A századfordulón a délvidéki területeken is gyökeret eresztettek a szocialista mozgalmak, amelynek soraiban a magyarokon kívül a bánáti szerbek és románok is jelen voltak. A Szociáldemokrata Párt például külön Szerb Bizottságot is működtetett, amely háttérbe szorította a szerb nemzeti követeléseket, s elsősorban az általános választójog bevezetéséért szállt síkra.

Az 1905-ös választásokat követően a bácskai és a bánáti törvényhatóságok is erőteljesen polarizálódtak. Fejérváry Géza kinevezését követően a Délvidéken több törvényhatósági testület határozatban tiltotta el tisztviselőit a kormány rendeleteinek végrehajtásától.

Apponyi oktatási törvénye, a Monarchia vámháborúja Szerbiával, Bosznia-Hercegovina annektálása, illetve a vasúti rendtartásról szóló törvény, mely Horvátország területén is kötelezte a vasúti alkalmazottakat a magyar nyelv ismeretére, a Délvidéken a nemzetiségi feszültségek kiéleződéséhez vezetett. Ettől függetlenül az 1910-es választások teljes kormánypárti – immáron munkapárti – sikert hoztak. A parlamentből kibukott az 1905-ös választások során a nagybecskereki kerületből ellenzéki képviselőként bekerült Várady Imre is. A délvidéki területekről egyedül a magyarkanizsai választókerület juttatott be ellenzéki képviselőt, a zentai születésű Lovászy Márton, aki később, az 1918. októberi polgári demokratikus forradalom idején a Nemzeti Tanács egyik vezető tagja, illetve a Károlyi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere volt.⁷

BIRTOKBAVÉTEL

Az első világháború kezdetén, 1914. szeptember 4-én küldte meg a szerb külügyminisztérium az antantnak azt a jegyzéket, amelyben az összes délszláv nép egyesítését jelölte meg hadicéllként. Ennek értelmében Szerbia területét a sikeres háború után Boszniával, Hercegovinával, Horvátországgal, Dalmáciával, Isztriával, Szlovéniával és a Vajdasággal kellett volna kiegészíteni. A megfogalmazott hadicélokban nyitva hagyták annak a lehetőségét, hogy az új államhoz esetleg Bulgária is csatlakozhat.⁸

Bár a hivatalos kormányprogram a közös állam létrehozásának szükségességét propagálta, a vezető kormánykörök komolyan fontolgatták egy minimális program megvalósítását is, amely gyakorlatilag Nagy-Szerbia létrehozását tűzte ki célul. Ez a program Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Szlavónia keleti területeinek az annektálását foglalta magába.⁹

⁷ Čehak 1987, 289.; Lebl 1979.

⁸ Bíró 2010, 86.

⁹ Gligorijević 2002, 375–379.

A horvát és a szlovén politikai elit többsége 1918-ig nem tartotta prioritásnak a Szerbiával alkotott közös állam lehetőségét. Kivételt az Ante Trumbić, Franjo Supilo és Ivan Meštrović köre csoportosult, aránylag szűk értelmiségi csoport képezett, amely elsősorban az olasz terjeszkedés és ambíciók miatt fogalmazott meg a szerb politikai elithez hasonló, de nem azonos elképzeléseket.

A vezetésükkel 1915. április 30-án Párizsban megalakult Jugoszláv Bizottság a brit parlamentnek ugyanazon év május 6-án küldött nyilatkozatában nevezte meg az egyesítendő területeket. Ez a nyilatkozat a már említetteken túl a mai Ausztria jelentős részét is magában foglalta.¹⁰

A szerb kormánykörökben a két program vonatkozásában egészen 1917-ig ingadozás volt. A Jugoszláv Bizottság és a szerb kormány végül 1917. június 15-e és július 20-a között Korfu szigetén ült tárgyalóasztalhoz.

A megbeszélések nehezen haladtak előre. Belgrád azt az álláspontot képviselte, hogy a Monarchia ellenőrzése alatt álló délszláv területek önként csatlakozzanak Szerbiához, fogadják el és vegyék át annak államigazgatási struktúráját. A szerb delegáció a tárgyaláson hangsúlyozta azt is, hogy a leendő közös államban a törvényhozás tekintetében nem kíván engedményt tenni; egységes – belgrádi – törvényhozás lesz, amely egyben a meglévő tartományi parlamentek felszámolását is jelenti. Ezzel szemben a Jugoszláv Bizottság tagjai az egyenrangú egyesülés és az új területek számára biztosítandó autonómia mellett érveltek.¹¹ A vitát végül nem sikerült megnyugtatóan rendezni, a belső berendezkedés kérdését a későbbiekben összehívandó alkotmányozó nemzetgyűlésre hagyták.

Bár a felek jelentős, lényegi kérdésekben nem tudtak egyetértésre jutni, a korfui tárgyalások után kiadott nyilatkozat végül is leszögezte, hogy az új állam a nemzetek önrendelkezése alapján, s nem az új területek Szerbia által történő annexiójával jön majd létre.¹²

Az ezt követő eseményeket az évtizedek során megjelent szakirodalom többé-kevésbé pontosan leírja, így ettől a ponttól a cselekmények rekonstruálását csak a témánk tartalma szempontjából releváns történések fókuszba állításával kívánom megvizsgálni.

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával párhuzamosan, 1918. október 25-én a még magyar katonai és közigazgatási ellenőrzés alatt lévő Újvidéken létrejött a későbbiekben még fontos szerepet játszó Nemzeti Igazgatóság, négy nappal később, október 29-én Zágrábban pedig a horvát szabor¹³ mondta ki Horvátország elszakadását Ausztria–Magyarországtól, s egyben a Szlovén–Horvát–Szerb Királyság létrejöttét.¹⁴

Az 1918. november 3-án megkötött padovai fegyverszünetet követően Franchet d'Esperey, a balkáni antant hatalmak főparancsnoka Magyarországtól a balkáni frontszakaszra külön szerződés megkötését követelte.¹⁵ A magyar küldöttség november 6-án

¹⁰ A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 17.

¹¹ Čulinović 1966, 181–207.

¹² A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 34.

¹³ Szabor = horvát parlament.

¹⁴ A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 59.

¹⁵ Ormos 1983, 60.; Hornyák 2004, 15.

végül Károlyi Mihály és Jászi Oszkár vezetésével Belgrádba utazott. A tárgyalások másnap kezdődtek, s november 13-án Živojin Mišić, a szerb hadsereg vezérkari főnöke, a francia keleti hadsereg nevében pedig Henrys tábornok és Linder Béla magyar vezérkari főnök megkötötték az ún. belgrádi konvenciót.

A katonai konvenció a demarkációs vonalat a Beszterce–Maros–Szabadka–Baja–Pécs vonal mentén jelölte ki arra kötelezve Magyarországot, hogy az ettől délre eső területekről nyolc napon belül vonja ki a hadsereget. Az egyezmény értelmében a közigazgatás továbbra is a magyar hatóságok kezében maradt.¹⁶

A szerb csapatok ekkor már mélyen a magyar területeken jártak. A tárgyalásokkal egy időben a szerb erők szinte ellenállás nélkül foglalták el Fehértemplomot, Újvidéket, Versecet, Eszéket, Temesvárt, Szabadkát és Baját. Ugyanekkor az olaszok is megkezdték a dalmát tengerpart és az adriai szigetek megszállását, ami komoly aggodalmakat váltott ki a Jugoszláv Bizottság politikáját megvalósítani hivatott – október 5–6-án Zágrábban megalakított – Nemzeti Tanácsban. A zágrábi Nemzeti Tanács ilyen helyzetben és az olasz területi aspirációtól való félelem miatt, fegyveres erővel nem rendelkezvén kénytelen volt a szerb kormányhoz segítségért fordulni.¹⁷

A szerb hadsereg megjelenése a horvát területeken a Zágráb–Belgrád tengely erőviszonyában jelentős változást hozott: a kezdeményezés, az események irányítása véglegesen a szerb kormány kezébe került. Erre utal az is, hogy pár nappal előtte, a magyar–szerb tárgyalásokkal párhuzamosan – november 6-a és 9-e között – a Genfben egymással éles vitákat folytató szerb és horvát fél még a délszláv államok önkéntes egyesülését nyilvánította ki, s közös minisztérium felállításáról is döntött. Bár az államberendezkedés kérdését a majdani alkotmányozó nemzetgyűlésre bízták, mindez – akkor még – egy konföderáción alapuló állam létrehozásának a lehetőségét vetítette elő.¹⁸

November 11-én, amikor a szerb egységek már mélyen benyomultak Horvátországba, s küszöbön állt a magyar kormánnyal megkötendő belgrádi konvenció aláírása is, a genfi egyezményt hevesen ellenző, egymással is rivalizáló szerb politikai elit lemondatta a szerb kormányt, s ezzel a genfi megállapodás is érvényét veszítette.¹⁹

Ebben az ex lex állapotban a Vajdaság elszakadását Magyarországtól a föderatív horvát és szlovén, illetve a centrista szerb erők összecsapásának következményeként végül kétszer is kimondták.

A csatlakozás kérdésében a vajdasági szerb elit is megosztott volt. A Vasa Stajić nevével fémjelzett politikai áramlat ugyanis a Zágrábban ekkor már kikiáltott jugoszláv állammal történő egyesülésre törekedett, vagyis a zágrábi Nemzeti Tanács által létrehozott Szlovén–Horvát–Szerb Államhoz, s nem a Szerb Királysághoz történő csatlakozás mellett tette le a voksát.²⁰ Ezt kivédendő, a szerb kormány a kulisszák mögött arra biztatta a vajdasági

¹⁶ Hornyák 2004, 19.

¹⁷ A. Sajti 2004, 30.

¹⁸ Čulinović 1961, 83–84. A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 61.

¹⁹ A Stojan Protić aláírásával Nikola Pašićnak címzett levelet lásd A. Sajti szerk. 1989, 69.

²⁰ Končar 2008.

szerbek másik kiemelkedő politikusát, a radikális párti Jaša Tomićot, hogy az egyesülés vonatkozásában ne az október 19-én Zágrábban már megalakult Szlovén–Horvát–Szerb Államhoz, hanem közvetlenül Szerbiához csatlakozzanak.²¹

A hatalmi játszmák²² végül azt eredményezték, hogy Bácska–Bánát–Baranya nevében először november 24-én a zágrábi Nemzeti Tanács nevében mondták ki az egyesülést, másnap pedig Újvidéken a Nagy Nemzetgyűlés jóformán csak szlávokból álló testülete a Szerb Királysághoz való csatlakozást kiáltotta ki.²³

Bár a belgrádi konvenció a közigazgatást továbbra is a magyar hatóságok kezében hagyta, az újvidéki Nemzetgyűlés a párhuzamos közigazgatási és végrehajtó hatalom kiépítésének szándékával létrehozta a Bánát, Bácska, Baranya Nemzeti Igazgatóságot, melynek elnökévé dr. Jovan (Joca) Laloševićet nevezték ki. Tegyük mindjárt hozzá, Belgrád a Nemzeti Igazgatóságot sosem ismerte el. E mögött egyrészt külpolitikai megfontolások húzódtak, másrészt belpolitikaiak, mivel abban az esetleges vajdasági autonómia letéteményesét látták.

A Vajdaságban az 1919 márciusáig – belgrádi felszámolásáig – tartományi kormányként működő Nemzeti Igazgatóság a megyék élére politikailag megbízható szerb főispánokat nevezett ki, s megkezdte a polgármesterek, jegyzők leváltását is, amit a hűségeskü megtagadásával indokoltak. Magyarország ugyanis egészen 1919 szeptemberéig a terület közjogi hovatartozásának megőrzése érdekében ragaszkodott a belgrádi konvencióhoz, s jogot formált az iskoláztatás, a törvénykezés, a közigazgatás, az adószedés, a katonai sorozás fenntartására és irányítására is. Éppen ezért a délvidéki tisztviselőktől elvárták a Budapest iránti hűséget, és az új impériumra leteendő hűségeskü megtagadására biztatták őket. A magyar álláspontban változás csak 1919 szeptemberének végén következett be, amikor a Friedrich-kormány a Felvidéken és a Délvidéken a „látszólagos beilleszkedésre” biztatta a tisztviselőket. Végül az 1920. január 3-i minisztertanácsi ülés hivatalosan is engedélyezte a megszállt területeken a hűségeskü letételét.²⁴

Az új délszláv állam kiépítésének első szakasza 1918. december 1-jén zárult le, amikor Ante Pavelić, a zágrábi Nemzeti Tanács alelnöke Belgrádban ünnepélyes külsőségek között felolvasta a zágrábi tanács határozatát, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchiában élő szlovénok, horvátok és szerbek állama egyesül Szerbiával és Montenegróval.²⁵ Ezt követően Sándor régens I. Péter király nevében kikiáltotta Szerbia egyesülését a fent említett területekkel. Megszületett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.²⁶

²¹ Rakić 1996, 291–298.

²² A szerb politikusok, illetve a szerb–horvát politikai elit elképzelései vonatkozásában nemcsak a kisebbségi kérdés, hanem az egykori Délvidék – a Vajdaság – közjogi státusa tekintetében is komoly ellentétek feszültek. Bővebben lásd Janković 1973; Milutinović 1961, 200–201.; Rakić 1988, 224.; Milutinović 1966, 341.; Čulinović 1961, 119–129.; Stajić 1929, 156–159.; Lalošević 1929.

²³ Čulinović 1961, 123–124.

²⁴ A. Sajti 2010, 32–36.

²⁵ Čulinović 1961, 143. A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 72.

²⁶ Uo.

ALKOTMÁNYOZÁS

1918. december 20-án Stojan Protić²⁷ miniszterelnökségével alakult meg az első közös kormány. Előrevetítve a szerb dominancia érvényesülését 20 miniszteréből 13 szerb, 4 horvát, 2 szlovén és 1 bosnyák nemzetiségű volt.²⁸ A kormány első ülésére 1918. december 22-én került sor. Ekkor döntöttek az állam zászlajáról és címeréről, s ugyanakkor arról is határoztak, hogy a Szerb Királyság polgári és alkotmányos kereteit, vagyis a szerb alkotmány lényegi elemeit az állam egész területére kiterjesztik.²⁹

Az ideiglenes alkotmányt a szerbiai közigazgatási és kormányzati struktúra átültetésével 1919. január 30-án parlamenti jóváhagyás nélkül fogadták el.³⁰ Oktrojált jellege miatt azonban a rendelkezés nagy ellenállást váltott ki, s végül nem is lépett hatályba.

1919 márciusában a belgrádi hatalmi körök elérték az országrészek különböző parlamentjeinek a feloszlátását is,³¹ majd a régens vezetésével a közös kormány kinevezte az ideiglenes parlament eredetileg 296, végül azonban 258 igazolt képviselőjét.³²

A négy kormányt is elfogyasztó ideiglenes nemzetgyűlés a békeszerződés becikkelyezése mellett végül az állampolgársági törvény elfogadása nélkül szavazta meg a választási törvényt. Miután kiírták az alkotmányozó nemzetgyűlésre a választásokat, 1920. október 28-án a régens az ideiglenes nemzetgyűlés feloszlásával befejezte munkáját.³³

Az ország 56 választókerületében 1920. november 28-án rendezték meg a titkos választásokat, amelyen elvileg³⁴ minden 21 év feletti férfi részt vehetett.³⁵ Az alkotmányozó nemzetgyűlésbe 419 főt választottak, a 22 induló párt közül 16 került be a parlamentbe. A jelentősebb politikai csoportok közül a Demokrata Párt 92, a Radikális Párt 91, a Kommunista Párt 58 mandátumhoz jutott. A Horvát Parasztpárt 50, a Jugoszláv Muzulmán Szervezet (JMO) 24, a Szlovén Néppárt 14 mandátumot szerzett.³⁶

A parlament 1920. december 12-i felállását követően már megjósolható volt, hogy akárcsak a provizórium időszaka alatt, úgy az alkotmányozó nemzetgyűlésben is erőteljes összecsapások várhatóak az ország államjogi berendezkedése tekintetében, elsősorban a föderalizmus és a centralizáció kérdésében. A Kommunista Pártot leszámítva a valós erővel

²⁷ Stojan Protić (Kruševac, 1857. január 28. – Belgrád, 1923. október 28.) szerb politikus, a Radikális Párt egyik alapítója, az szerb–horvát–szlovén állam első miniszterelnöke (1918. december 20. – 1919. augusztus 16.). A vidovdani alkotmány meghozatala előtt decentralizációs javaslatot tett, mely – szerb dominancia mellett – korlátozott önkormányzatiságot biztosított volna az ország különböző nemzetei számára. Mindez konfrontációkhoz vezetett Pašićnyal, kettőjük párviadalából vesztesként került ki.

²⁸ Bíró 2010, 101.

²⁹ Čulinović 1961, 174–175. A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 85.

³⁰ Bíró 2010, 101.

³¹ Gligorijević 1979, 24.

³² Uo. 36–42.

³³ Bíró 2010, 104.

³⁴ Mivel ekkor még nem hozták meg az állampolgársági törvényt, így a nemzeti kisebbségek – a magyarok és a németek – nem tudtak részt venni a választásokon.

³⁵ Čulinović 1961, 308–311.

³⁶ Uo. 309. (Snaga stranaka na izborima od 23. studenoga 1920.)

bíró politikai opciók ugyanis nem program-, hanem nemzeti pártok voltak. A szerb politikai erők az unitárius és centralizált államért, míg a horvát és szlovén pártok a decentralizáció és a föderalizmus érdekében szálltak síkra.

Bármekkora ellentétek is feszültek a horvát és a szerb politikai elit között, a politika fókuszpontjába átmenetileg a kommunistákkal való leszámolás került. A Kommunista Párt az 1920-as választásokon 58 bejutott parlamenti képviselőjével a harmadik legerősebb politikai erővé vált, az önkormányzati választásokon pedig Zágrábban és Belgrádban is győzedelmeskedett.

1920 decemberében országszerte bányászsztrájkok robbantak ki, amelyet a kormány végül súlyos áldozatokkal járó erőszakkal vert le. A vérontásba és erőszakba torkollott eseményeket követően 1920. december 29-éről 30-ára virradó éjszakán hozta meg a minisztertanács az ún. Obznanát, az állam védelméről szóló rendeletet.

A hét pontból álló rendelet alapján a kormány az alkotmány meghozataláig betiltott minden kommunista és más felforgató propagandát, beszüntette ezek szervezeteit, bezáratta gyülekezési helyeiket, betiltotta újságjaikat és minden más kiadványukat, amelyek esetleg megzavarnák az állam rendjét és békéjét; diktatúrát, forradalmat vagy az erőszak bármely más formáját hirdetnék, igazolnák és dicsérnék. A rendelet ugyanakkor kilátásba helyezte minden olyan külföldi személynek a kiutasítását is, aki csatlakozik az esetleges zavargásokhoz, vagy támogatja azokat.³⁷

Bár az Obznanát eredetileg ideiglenes jelleggel hozták meg, egészen 1929-ig, a királyi diktatúra bevezetéséig végigkísérte a parlamenti időszakot. A rendelet jól jött az állam más vélt vagy valós ellenfeivel történő leszámolásainál is. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a szerb–horvát–szlovén hatóságok annak rendeleteit a kempereknél, a Magyar Párt prominenseinek ellehetetlenítésénél – többször visszamenőleges hatállyal – is alkalmazták.

Az Obznana kihirdetése után ismét az alkotmányozás kérdése került a politikai közélet fókuszába. A viták már a körülkirobbantak, hogy egyáltalán szükség van-e a különböző tervezetek megvitatásra, van-e jogosultsága a parlamentnek az alkotmány kérdésében dönteni.

Ennek a politikai szembenállásnak az ideológiai alapját az 1918. december 1-jei proklamáció jelentette. A centralista pártok – elsősorban a Demokrata és a Radikális Párt – úgy vélték, hogy az akkori események lényegi elemeiben már meghatározták az ország belső berendezkedését. Felfogásuk szerint a monarchia proklamációjával a vitás kérdések jó része végérvényesen rendeződött, ezért a parlament az államberendezkedés kérdésében még vitát nyitni sem volt kompetens.³⁸

A föderalizmusért sikraszálló erők a fentiekkel ellentétben tagadták a december 1-jei proklamáció ilyen értelmezését, sőt a Stjepan Radić³⁹ vezette Horvát Köztársasági Parasztpárt egyenesen elutasította az alkotmányozás és a december 1-jei proklamáció között lévő

³⁷ Uo. 315–321. A dokumentum teljes szövegét lásd A. Sajti szerk. 1989, 118.

³⁸ Uo. 147.

³⁹ Stjepan Radić (Trabajevo Desno, 1871. május 11. – Zágráb, 1928. augusztus 8.) horvát politikus, a Horvát Parasztpárt első elnöke. Az 1920-as években a szerb centralista pártok fő ellenfele. Bár 1925-ben kiegyezett Belgráddal, de a tartós megbékélésre nem került sor. 1928-ban a belgrádi parlamentben gyilkolták meg.

jogi kontinuitást: álláspontjuk szerint a december 1-jei proklamáció ellenére továbbra is létezett a Háromegegy Királyság.⁴⁰

A legerősebb horvát párt, a Radić vezetése alatt álló Horvát Köztársasági Parasztpárt közjogi felfogásában ugyanis a horvátokat önálló nemzetnek tekintette, amely nemzetnek – felfogása szerint – joga volt az önálló államhoz is, s emiatt nem ismerte el az 1918. december 1-jei proklamációt sem. Radićék a délszláv államközösségen belül kizárólag egyenrangú félként tudták elfogadni Horvátország közjogi státusát. A nemzetgyűlésbe bekerült képviselői végül elutasították a királyra leteendő esküt, s bojkottálták magát az alkotmányozás folyamatát is.⁴¹

Az események ilyen alakulásától függetlenül Radićéknak volt elképzelésük a közös állam berendezkedésével kapcsolatban. Az 1921. május 14-én közzétett tervezetük államalkotónak három nemzetet – a horvátot, a szerbet és a szlovént – ismerte volna el. A tervezet szerint e három nemzet a közös hazán belül teljes nemzeti függetlenséggel rendelkezett volna. Montenegró, Bosznia-Hercegovina és Macedónia vonatkozásában meghagyta az ott élőknek azt a lehetőséget, hogy „szabadon”, népszavazáson döntsenek arról, hogy a fenti három nemzet szuverenitása közül melyik alá kívánnak tartozni. A lényegi elemeit tekintve trialista államberendezkedést felvázoló alkotmánytervezet a hatalmi ágazatok irányítását egyrészt a közös, illetve a föderális intézményekre bízta volna. A sok helyen irracionális, a valóságban kivitelezhetetlen tervezet a monetáris politika kapcsán például mindhárom államalkotó országrész számára független pénzpolitikát vázolt fel azzal az egyetlen megkötéssel, hogy azok tervezésénél figyelemmel kell lenniük a közös állam költségeire is. Hasonlóan ellentmondásos volt a külpolitikával kapcsolatos fejezet is. A tervezet szerint az esetleges háborúban a horvát honvédség bevetéséről kizárólag a „békeszerető, emberi és semleges Horvát Köztársaság” dönthetett volna.⁴²

A kisebb horvát pártokat tömörítő Nemzeti Klub visszafogottabb, a horvát nacionalizmust háttérbe szorító programjában ugyancsak a föderalizmust képviselte, s alkotmánytervezete is ebben a szellemiségben íródott. Az állam egységét az alkotmánytervezet a közös királyban, az állampolgárságban, a címerben, a himnuszban, a központi parlamentben és a kormányban határozta meg. A törvényhozás és a végrehajtó hatalom vonatkozásában 14 területet határozott meg, ezek közé tartozott a külügy, a hadi és a monetáris politika. A tervezet az államot hat, saját törvényhozó és végrehajtó hatalommal rendelkező tartományra osztotta volna: 1. Horvátország Dalmáciával és Isztriával, 2. Bosznia-Hercegovina, 3. Szlovénia, 4. Bácska, Bánát, Baranya, 5. Szerbia Macedóniával és 6. Montenegró. Az alkotmánytervezet szerint az országos, központi törvények csak a tartományi szervek megerősítése után léphettek volna életbe.⁴³ Hasonló alkotmánytervezetet nyújtott be a Szlovén Néppárt által vezetett Jugoszláv Klub is.⁴⁴

⁴⁰ Čulinović 1961, 148.; Stjepan Radić és a Horvát Parasztpolitikáját bővebben lásd Sokcsevics 2011, 482–486., 488–492.

⁴¹ Banac 1984, 226–248.

⁴² Čulinović 1961, 327–328.; uő 1954, 242–245.

⁴³ Uo. 1961, 328–329.; uő 1954, 245–247.

⁴⁴ Čulinović 1954, 247–249.

A Radikális Párt, amely a szerb elit és a középosztály politikai programját jelenítette meg, a délszláv állam vonatkozásában a nagyszerb program mellett szállt síkra. Államjogi felfogásában a Szerb–Horvát–Szlovén Királynak egy parlamentet irányzott elő felelős kormánnyal. A kormány a királlyal együtt az egész ország területén gyakorolta volna a hatalmat.⁴⁵

Az 1919-ben alakult Demokrata Párt, bár nem nyújtott be saját alkotmánytervezetet, a radikálisokéhoz hasonló álláspontot képviselt. Közjogi felfogásában a lényegi kérdésekben még a radikálisokénál is merevebb nézetet fogalmazott meg: tagadta a történelmi, vallási, nemzeti különbségeket, a feltétlen unitarizmus híve volt, s éppen ezért ellenezte a tartományi különállóság fenntartását is.⁴⁶

A szerb szupremácia érvényesítését, de a decentralizáció egyes jegyeit is magába foglaló elképzeléssel rukkolt elő az ekkor már háttérbe szorult Stojan Protić. A volt miniszterelnök igen szűk mozgástér biztosítása mellett, de mégiscsak az egyes területek önkormányzatiságát fogalmazta meg. Az országot kilenc – a történelem során kialakult határokat jelentősen átszabott –, mesterségesen létrehozott tartományra osztotta: 1. Szerbia, 2. Kosovo Macedóniával, 3. Horvátország Szlavóniával, Isztriával és Fiumével, 4. Bosznia, 5. Montenegró Hercegovinával, 6. Dalmácia, 7. Szerémség és a Bácska, 7. Bánság, 9. Szlovénia. Protić tervezete kétkamarás parlamentet látott elő. Az alsóház képviselőit az egész ország területén lebonyolított választásokon választották volna meg, míg a felsőház 62 szenátorát a tartományok delegálták volna. A tervezet a tartományoknak a törvényhozói hatalmat azzal a megkötéssel biztosította, hogy azok nem lehetnek ellentétesek az alkotmánnyal. Protić még egy biztonsági féket beépített a tervezetébe: a tartományok élén a király által kinevezett biztosokat, akik a törvényhozás vonatkozásában vétőjoggal bírtak.⁴⁷

A Nikola Pašić⁴⁸ által vezetett kabinet 1921. január 25-én végül a demokrata–radikális koncepciót képviselő alkotmányjavaslatot adta át. A tervezet a centralizáció és az 1918. december elsejei proklamáció jegyében monarchikus államformát látott elő. Az állami szerveket közvetlenül a széles felhatalmazással rendelkező király alá helyezte, míg a közigazgatási hatóságokat a kormány alá, amely a királyon túl a parlamentnek tartozott felelősséggel. Az ország területét előbb 35, végül 33 közigazgatási egységre osztotta fel.⁴⁹

⁴⁵ Rakić 1983, 7–15., 199–206.

⁴⁶ Gligorijević 1970, 83–219.

⁴⁷ Popović 1988, 47–68.; Čulinović 1961, 323–325.; uő 1954, 253–255.

⁴⁸ Nikola Pašić (Zaječar, 1845. december 31. – Belgrád, 1926. december 10.) szerb politikus, a Radikális Párt alapítója és vezetője. 1891 és 1892 között először töltötte be a miniszterelnöki tisztséget. 1893 és 1894 között a szerb kormány oroszországi diplomatája. A Milan király elleni 1899-es merénylet után öt év fegyházra ítélték, de kegyelemmel azonnal szabadult. 1903-ig visszavonult a politikától. Aleksandar Obrenović meggyilkolását, illetve a Karadorđević dinasztia hatalomra kerülését követően, 1903-ban átveszi a Radikális Párt vezetését. 1904-től, egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig előbb a Szerb Királyság, majd a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság miniszterelnöke. Az 1919-es párizsi békekonferencián ő vezette a szerb küldöttséget, s az ő nevéhez köthető az 1921-es vidovdani alkotmány is, mely a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot unitárius monarchiaként proklamálta.

⁴⁹ Čulinović 1961, 322–323.; uő 1954, 255–257.

A vita egészen 1921 februárjáig elhúzódott, a különböző pártok álláspontjai nem kerültek egymáshoz közelebb. Az unitárius államot akaró Demokrata és Radikális Pártnak az alkotmány elfogadtatásához a meglévő 183 képviselő mellé még 27 szavazat hiányzott. Bár a radikálisok hajlottak a Protic által beterjesztett kompromisszumos megoldásra, a demokraták mereven elutasították azt. A kényszerhelyzet a Jugoszláv Muzulmán Szervezetrel (JMO) való kiegyezéshez vezetett. Az 1921. március 21-én kötött paktum értelmében a kormány többek között biztosította Bosznia-Hercegovina területi épségét (amelyet Radić fentebbi államjogi koncepciója éppúgy veszélyeztetett, mint a szerb ambíciók), a felekezeti egyenlőséget, a muzulmán földbirtokok sérthetlenségét, a muzulmán vallási intézmények autonómiáját, s a szavazatokért cserében álláshelyeket ígértek a sarajevói tartományi kormányzatban is.⁵⁰

A szerb–bosnyák paktum megkötése és a további szükséges szavazatok megvásárlása után 1921. július 28-án, Vid napján 223 igen, 35 nem és 158 távolmaradás⁵¹ mellett fogadták el az alkotmányt.⁵² A centralizmus jegyében íródott alaptörvény széles jogköröket biztosított a királynak, egységes törvényhozást és végrehajtói hatalmat irányzott elő, kizárta az etnikai autonómiát és negligálta a történelmi jogokat is.⁵³

A JOGREND ÉS AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG KÉRDÉSE

Az 1918-ig más-más impériumok alá tartozó területeken természetesen a jogrend is eltérő volt. Az új délszláv állam már megalakulásakor megtette az első kísérleteket annak egységesítésére. Bár a Vid-napi alkotmány öt évet írt elő a törvénykezés egységesítésére, az a valóságban nem realizálódott: a polgári jogrendet az első állam fennállása során nem sikerült harmonizálni.

Az új állam egységes működésének jogi alapjait az 1922. április 26-i közigazgatási, illetve a megyei és járási önkormányzatról szóló törvények, valamint az ország megyékre való felosztásáról szóló rendelet teremtette meg. Ez a szerkezet egészen 1929-ig maradt érvényben.⁵⁴

Az ország a bírósági körzetek alapján hat területre oszlott (1. Horvátország-Szlavónia, 2. Dalmácia-Szlovénia, 3. Vajdaság és a Muraköz, 4. Bosznia-Hercegovina, 5. Szerbia, 6. Montenegró), mindegyik területen önálló rendszer működött saját legfelsőbb bírósággal. Az egykori magyar területeken, tehát a Vajdaságban és a Muraközben a tárgyalat korszakban továbbra is a magyar jog volt érvényben. Az ország területén az 1894. évi törvény alapján egyedül itt volt kötelező a polgári házasságkötés, míg a büntetéskiszabásnál az 1878. évi magyar büntetőtörvénykönyvet alkalmazták egészen annak egységesítéséig: 1930. január 1-jéig.⁵⁵

⁵⁰ Gligorijević 1979, 99–109.

⁵¹ Čulinović 1961, 335–336.

⁵² Gligorijević 1979, 110.

⁵³ Čulinović 1961, 353–359.

⁵⁴ Bíró 2010, 127.

⁵⁵ Uo. 136.

Mint már említettük, az állampolgársági törvény meghozatalának elhúzódása miatt az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon a kisebbségek nem tudtak részt venni. Magát a választójogot először 1920. szeptember 3-án egységesítették, majd 1922. június 27-én módosították. A kisebbségek vonatkozásában a választójog, illetve az állampolgárság kérdése szorosan összefüggött az ún. optálás kérdéskörével.⁵⁶

Az optálás jogát a trianoni békeszerződés 44. cikkének 3-4 szakasza szabályozta.⁵⁷ Ennek értelmében az új államokba került közösségek közül a magyarok, a németek és a zsidók közül azok, akik 1910. január 1-jén a volt Osztrák–Magyar Monarchiának az új államhoz került területein éltek, jogosultak voltak arra, hogy egyénileg eldöntsék, hogy felveszik-e a szerb–horvát–szlovén állam állampolgárságát, vagy egy másik állam mellett döntenek. Az optálási rendeletet Svetozar Pribičević⁵⁸ akkori belügyminiszter írta alá, s ennek értelmében 1922. július 26-ig megtiltották a magyarok politikai és kulturális szervezkedését, s a választójoguktól is megfosztották őket. A Sajti Enikő kutatásaiból tudjuk, hogy a rendelet részletesen szabályozta a magyarországi délszlávok optálásának módját is.⁵⁹

Az optálási jog a döntés meghozatalával járó vívódás belső konfliktusán túl komoly szankciót is hordozott magában: a kettős állampolgárság lehetőségét teljesen kizárta. Ez megannyi személyes tragédiát hozott magával. Egy Ernst Hauser nevű, 1905-ben Szabadkán született zsidó vallású egyetemista a háború utáni zűrzavarban Bécsbe keveredett, s ott osztrák állampolgárságot szerzett. 1926. július 3-án osztrák útlevéllel, benne magyar átutazó- és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba belépésre feljogosító vízummal utazott szülővárosába. Hogy pontosan hogyan és miként került sor a letartóztatására, a fennmaradt iratok alapján nem tudni. A szabadkai rendőr-főkapitányság útlevelét elkobozta, s a következő feljelentéssel adta át 1926. július 6-án az ügyészségnek: „Megtiszteltetés számomra, hogy átadhatom Önnek Ernst Hauser szabadkai lakos kihallgatási jegyzőkönyvét és osztrák útlevelét, amelyből egyértelműen kiderül, hogy a nevezett személy szimulálta az osztrák állampolgárságot, hogy így kerülje ki hadseregünkben a szolgálatot. Kérem, hogy az ezzel kapcsolatos törvényeket a legszigorúbban alkalmazzák vele szemben, hogy ezzel statuáljunk példát a hozzá hasonlóknak.”⁶⁰ Hogy Hauser sorsa ezt követően hogyan alakult, arra nézve nincs használható útbaigazító dokumentum.

⁵⁶ Az optáns olyan személy, aki két állampolgárság között kell, hogy az egyik javára döntsön. Az optálás az első világháborút lezáró békeszerződések miatti területváltozásokkal került előtérbe.

⁵⁷ Az optálás kérdését lásd Galántai 1989, 94–98.; A. Sajti 2004, 25–27.; Mesaroš 1981, 149.

⁵⁸ Svetozar Pribičević (Kostajnica, 1875. október 26. – Prága, 1936. szeptember 15.) Horvátországban született szerb politikus, a Demokrata Párt kiemelkedő személyisége. A szerb–horvát–szlovén állam megalakulásakor előbb a belügyminiszteri, majd az oktatási tárcát vezette, az unitárius állam egyik leghesebb szónokaként Stjepan Radić kérlelhetetlen ellenfelének számított. A húszas évek második felében azonban szembefordult Belgrád centralisztikus politikával, kilépett a Demokrata Pártból. Az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra után letartóztatták, s 1931-ig börtönben raboskodott. Ezt követően Prágába emigrált, ahol megírta Sándor királyi diktatúrájáról szóló könyvét. Ott hunyt el 1936-ban.

⁵⁹ A. Sajti 2004, 26–27.

⁶⁰ IAS F.47.1220.I.185/1926

Az optálási jog, illetve a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság és a magyar állam megegyezése értelmében, ha az azzal élő nem a szerb–horvát–szlovén állampolgárság mellett döntött, úgy az állam területét legkésőbb 1926. július 26-ig végleg el kellett hagynia. Végül az optánsok kiköltözésének határidejét a két ország többszöri módosítás után 1930. november 1-jéig hosszabbította meg.⁶¹

A rendelkezésemre álló levéltári adatok alapján arra lehet következtetni, hogy a szerb hatóságok az optálásnak kiemelt figyelmet szenteltek. A szabadkai levéltárban őrzött dokumentumok alapján valószínűsíthető, hogy három külön nyilvántartást is vezettek a nem szerb–horvát–szlovén állam javára optáltakról. Megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Magyarország javára optálókat. A fennmaradt dokumentumok azt valószínűsítik, hogy mindezzel kapcsolatban két lista is készült. Az egyik a már elbírált, a másik pedig a még folyamatban lévő ügyeket tartalmazta. Egy harmadik nyilvántartás a többi külföldi állam javára optáltak névsorát tartalmazta.⁶²

A fennmaradt dokumentumok alapján 1922-ben, vagyis az első határidő lejártakor Szabadkáról 58 család vagy gyermekét egyedül nevelő nő optált Magyarország javára. Végzettségük tekintetében többségük orvos, ügyvéd, vasúti alkalmazott volt. A névsor egykori postásokat és diákokat is tartalmaz. A listán az egyedülálló nők esetében találni háztartásbelieket is. A többi évről sajnos nem maradt fenn hasonló összesítő dokumentum.

A fenti számadatot, ha kételkedve is kell fogadnunk (az 1922-es fondokban található optálási kérelmek száma miatt), arra a megállapításra juthatunk, hogy a Magyarországra történő optálások nem tekinthetők nagyoknak. Vélhetőleg a hatóságok is kevésnek tartották, s ezért a szerb–horvát–szlovén állam javára történő optálások elbírálását különböző kifogásokkal tudatosan késleltették. Egy 1926-ból, tehát az opciós határidő lejártakor készült összesítés 492 olyan nevet (ebben az esetben is egy-egy név egy-egy családot jelent) tartalmaz, akiknek a szerb–horvát–szlovén állam javára történő opciós elbírálása 1922 és 1926 között formai okokból – többnyire az elbíráláshoz szükséges adatok elégtelen volta miatt – évekig húzódott.⁶³

A hatóságok a békeszerződésekben foglaltakat rendeletekben sértették meg. A Belügyminisztérium Bácska–Baranya–Bánát (BBB) ügyosztálya által 1922. június 23-án kiadott rendelet jelentősen szűkítette a szerb–horvát–szlovén állam javára optálók körét. Mindazok, akik 1918. november 13-át követően nem tudták hivatalos dokumentumokkal igazolni a szerb–horvát–szlovén állam területén tartózkodásuk jogszerűségét, automatikusan kizárattak az állampolgárságot igénylők köréből. Jóval nagyobb kört ölelt fel a második kizáró tényező. A rendelet második pontja alapján gyakorlatilag az 1918 és 1921 között munkájukat végző tisztviselői kart kizárták az állampolgárok kötelékéből. Ennek a pontnak az értelmében ugyanis mindazok, akik 1918. november 13-a után a magyar állam, hadsereg, illetve a különböző katonai alakulatok szolgálatában álltak, bérezésüket Budapestről

⁶¹ A. Sajti 2004, 26–27.

⁶² IAS F.47.1220.I.45/1926

⁶³ IAS F.47.1220.I.45/1926

kapták, automatikusan kizárásra kerültek az állampolgárságot igénylők köréből. A rendelet azokat a nagykorúságukat elért férfiakat is megfosztotta az állampolgárság igénylésének lehetőségétől, akik a határhúzás vagy a politikai instabilitás miatt képtelenek voltak eleget tenni a szerb–horvát–szlovén hadseregbe történő behívónak, sőt mindazokat a szlávokat is megfosztotta az állampolgárság igényléséből, akik az adott időszakban külföldi államok területén tartózkodtak.⁶⁴

Az optánsok tehát súlyos megpróbáltatásokat éltek át. Az egykori magyar tisztségviselőket elbocsájtották állásukból, sokukat már az optálási határidő lejárta előtt kiutasították az ország területéről, s azt is hozzá kell tennünk, hogy rendelkezésünkre álló adatok arra is rámutatnak, hogy ezek az intézkedések feltűnően nagy, a lélekszámukat tekintve a statisztikai adatokat messze meghaladó számban és módon érintették a szabadkai zsidókat.

Az említett rendelet második pontjának egyik elszenvedője volt az 1878-ban született Kemény Hermann, Szabadka város egykori főállatorvosa. Kemény feleségével és két kiskorú gyermekével együtt 1922. január 23-án adta be az állampolgársági kérelmét. Mivel semmilyen választ nem kapott, így 1922. július 25-én újabb kérelmet írt a szerb–horvát–szlovén állampolgárság megszerzése céljából. Választ erre sem kapott, majd 1924. június 15-én ismét állampolgársági kérelemmel fordult a hatóságokhoz. 1924. augusztus 9-én kapta meg az első szűkszavú elutasító választ a Belügyminisztérium BBB-osztályától, amelyben arra hivatkoznak, hogy nem teljesítette az 15500/1922-es rendelet feltételeit. Erre válaszul Kemény 1925. április 27-én újabb kérelmet adott be kérve az elutasítás részletes írásbeli indoklását és állampolgársági kérelmének a pozitív elbírálását.⁶⁵ Választ sosem kapott, s öt évvel később meg is halt. Sírja a mai napig ép állapotban van a szabadkai zsidó temetőben.

Más utat járt be az 1900. július 19-én Bécsben született Hámos Leó, aki 1930. február 18-án – tehát kilenc hónappal az optánsok végleges kiköltözése előtt – írt levelet a hatóságoknak, miszerint 1924. február 19-én szóban arról tájékoztatták, hogy elutasították 1922-ben beadott állampolgársági kérelmét. A hatóságoktól azt kérte, hogy hat év után végre írásban is erősítsék, illetve indokolják meg az elutasítást. A helyi hatóságok egy 1930. március 22-i határozattal elutasították az írásbeli indoklást, és Hámost a Belügyminisztériumhoz irányították. A Belügyminisztériumtól érkezett választ nem ismerjük, csak a szabadkai rendőrfőkapitány ezzel kapcsolatos állásfoglalását: „értesítem, hogy Hámos Leó nem szerepel a büntető nyilvántartásban. Ettől függetlenül úgy véljük, hogy a fennevezett kérelmét elvi okokból nem lehet teljesíteni.”⁶⁶

Itt kell megemlítenünk az 1893-ban Szegeden született Dörflinger György esetét is. Dörflinger 1922. június 9-én Szabadkán kérte a szerb–horvát–szlovén állampolgárságot. Egészen 1926-ig semmilyen választ nem kapott. Az időközben Óbecsére költözött Dörflingert 1926. szeptember 17-én azért akarták az országból kiutasítani, mert az óbecsei járásbíró szerint nem talált magának munkát, állampolgársága nincs, így az a veszély fe-

⁶⁴ IAS F.47.1207.I.178/1922

⁶⁵ IAS F.47.1207.I.413/1922

⁶⁶ IAS F.47.1207.I.350/1922

nyezetett, hogy a községnek kell eltartania. Egy hónappal később, 1926. november 17-én Dörflinger ügyét már a Bács megyei alispánnál találjuk. Az óbecsei hatóságok szerint ekkor Dörflingert azért kellett kiutasítani, mert munkanélküli révén nem bizonyított, hogy az elmúlt években valóban a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került területeken élt. A kiutasításról szóló döntés tovább húzódott. 1927. január 6-án Dörflingerrel már az Államvédelmi Hatóság foglalkozott. Az utolsó fennmaradt, 1927. január 10-én kelt dokumentumban a vállalatok sokaságán túl levő Dörflinger ügyében az Államvédelmi Hatóság belgrádi részlege végre bekérte a szabadkai illetékesektől Dörflinger 1922-ben beadott állampolgársági kérelmét.⁶⁷ Dörflinger sorsa ettől a ponttól – hasonlóan ez előzőekben felsoroltakéhoz – ismeretlen.

Gondjaik voltak a trianoni Magyarországról a szerb–horvát–szlovén állam területére optáltaknak is.⁶⁸ A Belügyminisztérium BBB-ügyosztályának 1926. január 26-án a szabadkai főispánhoz keltezett átirata elrendelte, hogy a főispán adja utasításba a helyi hatóságoknak, hogy tájékoztassák a városban élő, de a magyarországi szerb–horvát–szlovén konzulátusokon állampolgárságért folyamodó, és kérelmük tekintetében még elbírálás alatt álló 34 családot, hogy adataikat, illetve új lakhelyük címét személyesen szolgáltassák be a hatóságoknak.⁶⁹

A magyarországi optánsoknak azonban más kihívásokkal is szembesülniük kellett.⁷⁰ 1923. március 5-én⁷¹ érkezett meg – nagy külsőségek közepette az optáltak első csoportja a szabadkai vasútállomásra. Milan Micić kutatásaiból tudjuk, hogy Battonyáról 1923–1924-ben 264 család, összesen 984 személy optált a szerb–horvát–szlovén állam javára.⁷² Az első körben 140-en voltak, valamennyien a Csanád megyei Battonyáról és Szentendréről⁷³ érkeztek. Az optáltak magukkal hozták ingóságukat is: állataikat, bútoraikat, csupán az ekéket hagyták vissza. Az első csoportban földműves családok érkeztek, akiket az akkori Dél-Szerbiában, a mai Macedóniában, Ovče-Poljén⁷⁴ kívántak letelepíteni. A jobb, könnyebb és szebb élet reménye azonban gyorsan szertefoszlott. Az ünnepélyes fogadtatás utáni héten a battonyai és szentendrei szerbek még mindig Újvidéken várakoztak, mert a hatóságok semmit sem tettek az elhelyezésük és élelmezésük érdekében. Az optáltak transzportját végül Belgrádon keresztül a macedóniai Velezbe irányították. Azok a helyek, amelyeket a kormány a telepés falu felépítésére számukra kijelölt, egészségtelennek bizonyultak, ivóvíz sem volt a környéken, s a telepések állatai a megpróbáltatások miatt időközben vagy legyengültek, vagy

⁶⁷ IAS F.47.1207.I.151/1922

⁶⁸ Bővebben lásd Micić 2003; Malović 2001. [2011. 04. 12.] http://arhivyu.cmass3.info/active/srlatin/home/glavna_navigacija/izdanja/casopis_arhiv_v01/dosadasnji_brojevi/casopis_godina_ii_broj_2.html; uő 2010.

⁶⁹ IAS F.47.1220.I.45/227/1926

⁷⁰ Bővebben lásd Gačeša L. 1968, 204–214.

⁷¹ *Bács megyei Napló*, 1923. március 6.

⁷² Micić 2003, 77.

⁷³ *Bács megyei Napló*, 1923. március 30.

⁷⁴ Ovče polje a mai Macedón Köztársaság középső részén fekszik. A városkán halad keresztül a frekventált Veleš–Štip útvonal.

elhullottak.⁷⁵ A sok nehézség miatt lázadás tört ki, aminek következtében végül a vajdasági, többségében szlovákok által lakott Petrőcön telepítették őket le. Utódjaik szétszóródtak a nagyvilágban, ma mindössze kilenc leszármazottjuk él az „új hazában”.⁷⁶

Más kihívásokkal szembesült Pecserity Júlia és Samuel Natan. Az előbbi az idők folyamán a csehszlovákiai Gajdelán kapott tanítói állást. A határmeghúzásokkal kényes helyzetbe került, mivel a csehszlovák állampolgárságot csak a szerb–horvát–szlovén állampolgárok névsorából való törlés után kérhette. Ügye a bürokratikus akadályok és a távolságok miatt – sürgetése ellenére – igencsak elhúzódott. A szerb–horvát–szlovén hatóságok még 1926. november 26-án is újabb adatokat kértek tőle.⁷⁷ Samuel Natan, a néhai Mavra Kutna (Kutna Mór) szabadkai rabbi fia 1863. március 25-én született Szabadkán. 1890 óta Přemyslben mint orvos élt. Egy 1925-ből fennmaradt dokumentumban kéri kivezetését a szerb–horvát–szlovén állampolgárok névsorából, hogy felvehesse a lengyel állampolgárságot.⁷⁸

Teljesen más utat járt be egy bizonyos Komor Mihály, aki 1926. július 22-én folyamodott a szerb–horvát–szlovén állampolgárságért. Komor, aki 1898. november 7-én Budapesten született, a szerb–horvát–szlovén Belügyminisztérium BBB-osztályának írt beadványában azért kérte az állampolgárságot, mert a Baranyai-háromszög szerb megszállása alatt együttműködött a megszálló hatóságokkal. Ezt Martin Matićnak,⁷⁹ Baranya egykori szerb–horvát–szlovén főispánjának írásbeli nyilatkozatával igazolta. Komor vélhetőleg az új államhoz való hűség bizonyítékaként a kérvényét cirillül írta alá.⁸⁰

Végezetül meg kell említeni egy, a politikai foglyok cseréjéről a Magyar Királyság és délszláv állam között 1926-ban megkötött egyezményt. A szerb–horvát–szlovén Belügyminisztérium számos ezzel kapcsolatos átíratot intézett a szabadkai hatóságokhoz. Sajnos ezekből a dokumentumokból is igen kevés maradt fent, a szerb–horvát–szlovén állampolgárságuktól ilyen módon megfosztottak számát ezért még csak hozzátevélegesen sem lehet megbecsülni. A fennmaradt dokumentumok szerint a fenti egyezmény alapján fosztották meg 1926. december 9-én szerb–horvát–szlovén állampolgárságától az 1890. május 16-án született Gischter Antalt, feleségét, Rozáliát és két gyermeküket – Józsefet és Ilonát –,⁸¹ az 1896. április 27-én született Keller Eturkát,⁸² illetve az 1892. július 26-án született Januskó Istvánt és feleségét, Viktóriát.⁸³

⁷⁵ *Vreme*, 1923. március 29.

⁷⁶ Mirić, Slobodan: Iz Sent Andreje u Bačku, pa u London i Njujork [online]. *Blic*, 2011. január 11. [2011. 04. 12.] <http://www.blic.rs/Vesti/Vojvodina/228533/Iz-Sent-Andreje-u-Backu-pa-u-London-i-Njujork>

⁷⁷ IAS F.47.1220.I.311/1926

⁷⁸ IAS F.47.1220.IV.679/1925

⁷⁹ Martin Matić (Zombor, 1876. november 6. – Belgrád, 1945. január 27.) Zomborban született horvát politikus. 1919-ben a szerb hatóságok a Baranyai-háromszög biztosává nevezték ki. 1920 és 1921 között a Baranyai-háromszög főispánja. 1941-ben az akkori Szerbia területére emigrált, s 1945-ben bekövetkezett haláláig Belgrádban élt.

⁸⁰ IAS F.47.1220.I.187/1926

⁸¹ IAS F.47.1220.I.315/1926

⁸² IAS F.47.1220.I.316/1926

⁸³ IAS F.47.1220.I.330/1926

A magyar kormány egyrészt a menekülthullám súlyos gondjai miatt, másrészt az elcsatolt területek etnikai jellegének megőrzése érdekében a délvidéki magyarokat a maradásra biztatta. A távozók végleges számával kapcsolatban az 1918 és 1921 közötti időszak vonatkozásában 39 272 főről tesz említést. Az országos Menekültügyi Hivatal 1918 és 1924 közötti időszakának adatait bemutatva 44 903 főt említ meg.⁸⁴

A MAGYAR–JUGOSZLÁV KAPCSOLATOK ALAKULÁSA ÉS AZ IRREDENTIZMUS

1918 végén, 1919 elején a külpolitikailag elszigetelt Magyarországon a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal összefüggő politika vonatkozásában két irányzat vetekedett egymással. A nagybirtokos arisztokrácia és a kormány jobboldali ellenzéke Olaszországot kívánta megnyerni a béketárgyalásokra, míg a Batthyány Tivadar, illetve a már a fentebb említett Lovászy Márton a formálódó Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal kívánt megegyezni.

Az olasz orientáció hívei jól érzékelték, hogy Olaszország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság egymásnak feszülése a vitás területek miatt eszkalálódni fog. Az egyre inkább elmérgesedő viszony közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Olaszország a dalmát szigetvilágon túl Fiume városát is magának követelte. Hogy célját elérje, 1918 novemberében az ún. Badoglio-tervvel a szerb–horvát–szlovén állam bekerítését, belső ellentéteinek fokozását és az állam belső bomlasztását tűzte ki célul.⁸⁵

Kezdetben úgy tűnt, hogy a magyar tájékozódás az olasz opció felé mozdul el. Érzékelve a budapesti kormánykörök ilyen irányú tapogatózását maga Belgrád is hajlandóságot mutatott a Budapesttel való kapcsolatfelvételre. 1919. január elején Stojan Protić miniszterelnök kiküldöttje, Kalafatović ezredes találkozott Károlyi Mihállyal, s azzal a javaslattal állt elő, hogy a kérdéses területek kapcsán a két fél kössön megegyezést, azt pedig terjeszték a békekonferencia elé elkerülve ezzel, hogy abban a nagyhatalmak hozzanak döntést. A Budapesten folyó tárgyalások konkrét eredmények nélkül értek véget, mivel Károlyi, Horvátországot leszámítva, kategorikusan elutasította az egykori magyar területekről való lemondást, sőt éppen a békekonferenciára és a népszavazásra kívánta bízni a területek eldöntésének kérdését.⁸⁶

A két fél kapcsolatát terhelte a közjogilag még Magyarországhoz tartozó, de katonailag már a szerb–horvát–szlovén állam ellenőrzése alatt álló területeken – Szabadkán, Zomborban, Temesváron és Pécssett – 1919. február 19-én meghirdetett általános vasutassztrájk. Szabadkán a postai, vasúti, távírdai és villanytelepi alkalmazottak egyenesen a belgrádi konvenció megszegése ellen tiltakoztak.⁸⁷

⁸⁴ A. Sajti 2004, 26–27.

⁸⁵ Hornyák 2004, 27.

⁸⁶ Uo. 28.

⁸⁷ A. Sajti 2010, 38.

A magyar–jugoszláv kapcsolatok ettől függetlenül nem szakadtak meg. A következő hónapban ugyanis a magyar–olasz kapcsolatokban állt be változás. Magyarország szorongatott helyzetében a térségben a legnagyobb befolyással bíró Franciaország irányába kívánt tájékozódni, ezért Budapest fokozatosan kihátrált az olasz közeledés politikája mögül. Az adott helyzetben ezt a célt a legkézenfekvőbbben a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság révén tudta elérni.

Végül maga Károlyi is a szerb–horvát–szlovén opció mellett kötelezte el magát. Abban is bízott, hogy a Bánságért folyó jugoszláv–román vetélkedésben a jugoszlávokat segíti, akkor annak egy részét megőrizheti Magyarországnak. Valódi kormányközi tárgyalások a két fél között végül nem voltak. Belgrád következetesen elutasította a nyílt kapcsolatfelvételt, csak közvetítők révén volt hajlandó értekezni. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy bár a jugoszláv kormánykörök nem becsülték le az olasz fenyegetést, azonban a francia és amerikai támogatásban bízva nem voltak hajlandóak lemondani a már birtokba vett területekről sem. Bár a Bánság vonatkozásában fennállt a román–jugoszláv fegyveres összetűzés veszélye is, Belgrádban a kérdést mindvégig kizárólagosan a két ország ügyének tekintették, s nem kívánták abba a már vesztes Magyarországot is bevonni. A kapcsolatok felvételére az egymást gyorsan váltó események sodrásában rövidesen már nem is volt lehetőség: Magyarországon a Tanácsköztársaság kikiáltásával új helyzet állt elő.⁸⁸

A Tanácsköztársaság proklamálása után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság elutasította azokat a francia felkéréseket, amelyek jugoszláv hadosztályokat is kértek a magyarországi intervencióhoz. Ennek az elutasításnak kül- és belpolitikai okai egyaránt voltak. Belgrád érzekelve a külpolitikai elszigeteltségét, görcsösen igyekezett kitörni a már-már tarthatatlan helyzetéből, amit elsősorban a szomszédjaival – elsősorban a győztes Olaszországgal és Romániával folytatott területi viták indukáltak. Sürgetőbbé tette ezt az a tény is, hogy katonai és diplomáciai szemszögből a bolgár határszakaszon szintén kritikus volt a helyzet. A belgrádi kormány mozgásterét ráadásul az is nehezítette, hogy 1919 tavaszáig csak az Egyesült Államok ismerte el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot. Ennek egyenes következményeként a békekonferenciára csak mint az egykori Szerb Királyság delegálható korlátolt számú képviselőt.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság helyzetét belpolitikai problémák is gyengítették: a közigazgatás átvétele, a szerbiai struktúrák átültetése vontatottan és nehézkesen haladt előre, s már 1918. december 5-én Zágórában halálos áldozatokat követelő véres összetűzés robbant ki a szerb hegemoniát biztosító egyesülés ellen tiltakozó horvátok és a várost ellenőrzése alatt tartó szerb hadsereg között. Lázadások, fegyveres összetűzések zajlottak Macedóniában, Kosovóban, de vér folyt Montenegróban is, ahol a megbuktatott Nikola király hívei ragadtak fegyvert.

Belgrád az említett okok mellett azért is ódzkodott az intervenciótól, mert a szerb kormánykörök féltek, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a nagyhatalmak esetleg a Habsburgok vezetése alatt egyesítenék a területileg megcsonkított Magyarországot és Ausztriát.

⁸⁸ Hornyák 2004, 27–32.

Egy ilyen kimenetel egyrészt annullálta volna az 1914–1918-as háború ideológiai hátterét, másrészt pedig a teljes bekerítettséget eredményezte volna az Olaszország, Bulgária, Albánia és Románia által már amúgy is szorongatott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság számára.

A gyorsan változó események rövidesen újabb döntés elé állították a szerb–jugoszláv politikai elitet. 1919. június 28-án, a Németországgal történő békekötés után Wilson amerikai elnök távozott Európából, s ezzel a szerb–horvát–szlovén diplomácia elveszítette egyetlen nagyhatalmi támogatóját. Belgrád kénytelen volt a nagyhatalmak közt új szövetségest keresni magának, s emiatt a délszláv külpolitika ismételten Franciaország irányába kezdett orientálódni. A pálfordulás után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság azzal a feltétellel lett volna hajlandó részt venni a Magyarország elleni intervencióban, hogy számára kedvező kiigazításokat eszközölnek a bácskai, a bánáti és a baranyai határszakaszon és jóváhagyják a Muravidék megszállásában részt vevő csapatok ott maradását.⁸⁹ Az egymást gyorsan váltó események sodrásában a szerb–horvát–szlovén csapatok Magyarország elleni bevetésére végül nem került sor.

A trianoni békeszerződés megkötése előtti időszak elsősorban a végleges határok kérdésében élezte ki a két ország kapcsolatát. Rontotta a viszonyt az is, hogy 1920 elején Maurice Paléologue, a francia külügyminisztérium vezértitkára az orosz bolsevizmus megakadályozása céljából egy lengyel–magyar–román együttműködésen alapuló, de francia befolyás alatt álló Közép-Európa-tervvel állt elő. Erről a témáról 1920 márciusában francia–magyar tárgyalások kezdődtek, amelyek végül nem hoztak konkrét eredményt.⁹⁰

Vélhetőleg a francia–magyar tárgyalásokkal volt összefüggésben az 1920. április 18-án Szabadkán a magyar vasutasok vezetésével kitört újabb általános lázadás. A kezdetben kommunista eszméket hangoztató lázongások gyorsan elfajultak. A gépfegyverekkel felfegyverkezett magyar vasutasok elfoglalták a III., az V. és a VIII. kerületi rendőrőrsöket, tíz rendőrt megsebesítettek, hármat pedig megöltek (kettőnek a neve ismert: Stipan Šarčević és Mirko Gal). Ezt követően ellenőrzésük alá vonták a belvárosi kerületeket, majd a város több területén is fegyveres összetűzések robbantak ki. A túlerőben lévő szerb karhatalom végül április 20-án leverte a lázadást. A szerb források szerint a lázadás vezetője egy bizonyos Rutai István volt, aki személyesen Horthytól kapta az utasításait. A fegyveres felkelés célja pedig az volt, hogy kieroszakolják Szabadka visszacsatolását Magyarországhoz. A szerb hatóságok a lázadás leverése után 88 embert tartóztattak le, hatot közülük 1920. június 20-án halálra ítélték. Az ítéleteket végül nem hajtották végre. Rutainak sikerült elkerülnie a szerbek bosszúját: a bukás előtt Halasra menekült, s belépett a magyar csendőrség kötelékébe. Nem volt ilyen szerencsés Báics Béla helyi földbirtokos, akit a szerb hatóságok fegyverrejtegetés miatt tartóztattak le. Báics nem bírta a kihallgatás során elszenvedett ütlegeleket, és a Városháza egyik emeleti ablakából kiugorva önként vetett életének.⁹¹

⁸⁹ Uo. 25–54.

⁹⁰ Ádám 1989, 39–93.; Hornyák 2004, 81–89.

⁹¹ Bővebben *lásd* Protić 1930, 91–92.; Hornyák 2004, 81–89.; Petkovics 1970; Csuka 1995, 38–40.; A. Sajti 2004, 21–23.

A magyar kormány a Délvidék egyes területei – elsősorban a Bácska és a Bánság – vonatkozásában vélhetőleg már Károlyi regnálása idején rendelkezett a fegyveres felszabadításokra vonatkozó tervekkel.⁹² Ezt támasztja alá, hogy a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja (TESZK) 1921–1922-es évi költségvetésében 25 millió koronát irányzott elő a határon túli titkos katonai szervezetek támogatására,⁹³ a temesvári leventepör,⁹⁴ illetve közvetve az is, hogy egy 1921. május 11-én megtartott értekezleten Bethlen miniszterelnök az ország konszolidációja érdekében megtiltotta az elcsatolt területekre vonatkozó fegyveres és nyílt irredenta szervezkedéseket.⁹⁵

A szabadkaihoz hasonló súlyos eseményekre még egyszer került sor. 1920 decemberében a szerb–horvát–szlovén hatóságok által elrendelt kényszersorozások miatt Délvidék-szerte fegyveres összetűzések robbantak ki a szerb hadsereg és a helyi lakosság között. Zomborban 4-5000, kaszákkal, kapákkal felfegyverkezett lázadó ütközött meg a szerb katonasággal, s az összecsapásoknak tíz halottja és negyven sebesültje volt. Hasonló intenzitású lázadások a Bánátban is voltak.⁹⁶

TÉRVESZTÉS

Az impériumváltás után, az 1920-as évek első felében a magyar közösség elvesztette addigi orientációs pontját, s a megváltozott helyzetben új tájékozási pontokat, támpontokat kellett keresnie. Uralkodó nemzetből alávetett, sokszor ellenségnek tekintett kisebbséggé lett, akit az új hatalom intézkedései a közéletben és a gazdasági életben egyaránt másodrangú állampolgárrá degradáltak.

Az 1918 és 1920 között végbemenő impériumváltás gyakorlatilag annullálta a majd másfél évszázad alatt kiépült új nagybirtokos réteget is. A történelmi magyar állam széthullásának egyértelmű vesztesei voltak az e vidéken jelentős földbirtokkal rendelkező történelmi magyar családok – a Batthyányi, a Majláth, a Khuen-Héderváry, az Esterházy, a Zichy vagy a fentiekben már említett Széchenyi. Ugyancsak megrendült a Bánság legnagyobb földbirtokosa, Csekonic András, de Chotek Rudolf, Szapáry László és Léderer Artúr is.⁹⁷ A magyar optások birtokainak 71,25 százalékát sajátította ki az új állam, míg a jugoszláv állampolgárságot választók birtokaik 38,6 százalékát veszítették el.⁹⁸ Ennek következtében a magyar földbirtokos réteg jelentős vérvesztéseket szenvedett.

⁹² Kecic 1980, 120.

⁹³ A. Sajti 2004, 40.

⁹⁴ Borsi 2006.

⁹⁵ A. Sajti 2010, 39.; uő 2004, 38–39.

⁹⁶ A. Sajti 2004, 21–23.

⁹⁷ Uo. 17.

⁹⁸ Bővebben lásd A. Sajti Enikő: Az impériumváltás hatása a délvidéki magyarok társadalomszerkezetére. *Limes*, 2002. 2. sz. 41–50.

Bár a kor társadalmi szerkezetét nehéz rekonstruálni, a rendelkezésekre álló adatok alapján a délvidéki magyarság⁹⁹ mintegy 60-70 százalékát kitevő parasztság az itt élő németekkel ellentétben nem rendelkezett erős parasztpolgári réteggel, sőt ennek a paraszti rétegnek mintegy 10 százaléka teljesen föld nélküli zsellérként – kimaradva a jugoszláv földreformból –,¹⁰⁰ nyomorúságos körülmények között tengette életét.¹⁰¹

A földreformban való részvétel feltételeinek a megállapításánál a hatóságok elvileg nem tettek nemzetiségi különbséget, általános feltételként csak a szerb–horvát–szlovén állampolgárság birtoklását írták elő. Eredetileg tehát az agrárreform nem politikai, hanem gazdasági kérdés volt, azonban a Magyarországtól elcsatolt területeken a reform megvalósításánál a politikai szempontok egyre dominánsabb módon érvényesültek.¹⁰²

Az agrárreform végrehajtásában részt vevő tisztviselők végül egzisztenciális okokból engedtek a pártok nyomásának, s a legtöbb esetben politikai, állításuk szerint nemzeti szempontok mentén, jogilag is igen problematikus módon jártak el, amikor a nem szláv nemzetiségű állampolgárokat a reformot szabályozó rendelet szándékos figyelmen kívül hagyásával, törvénytelenül zárták ki.¹⁰³

Ennek következményeként számos visszásságra került sor. Olyan nagybirtokokat is felparcelláztak, amelyek nem estek a rendelet hatálya alá. Más esetekben a törvényes maximumnál jóval nagyobb területet hagytak meg az eredeti tulajdonosnak. Az előbbi egyik eklatáns példája a zombolyai Csekonics-birtok volt, amelyik még a minisztériumok között is ellentétet szított.¹⁰⁴ A politikai megfontolások előtérbe kerültek, ezért az állami birtokok érintetlenek maradtak, a községi birtokokat – ezeket többnyire az ott lakó szegényebb lakosság bérelte – viszont nem kímélték meg. Az etnikai arányok miatt mindez elsősorban a kisebbségi sorba került magyarokat sújtotta.

Mindennek az lett a következménye, hogy a nem szláv agrárproletariátus egy jelentős részének az egzisztenciája teljesen megsemmisült. Ez a réteg addig ugyanis elsősorban a nagybirtokon talált munkalehetőséget és megélhetést, amitől most anélkül esett el, hogy a földosztás formájában újabb kereseti és megélhetési lehetőségekhez juthatott volna.¹⁰⁵

Az igényléseknel is számos visszaélés történt. Sokszor előfordult, hogy a földművelésből élők, földdel viszont nem rendelkezők végül nem kaptak földbirtokot, viszont sok esetben olyanok jutottak földhöz, akik azt a maguk és családjuk munkaerejével nem tudták, sőt nem

⁹⁹ A. Sajti Enikő több tanulmányában is részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel. Az alábbiakban ő kutatásainak eredményeit, megállapításait foglalom össze: A. Sajti 2004, 33.; Magyarok a Vajdaságban 1918–1941. In uő 2010, 13–25.; Változások a kisebbségi magyar társadalomban. Uo. 47–67.; A magyar kisebbség elitváltásáról. Uo. 157–175.

¹⁰⁰ A földreformról bővebben lásd Gačeša 1968.; uő 1972; uő 1975.

¹⁰¹ A magyarság társadalmi szerkezetéről, gazdasági pozícióik térvesztéséről Mészáros Sándor is részletesen ír. Mesáros 1981, 87–107.

¹⁰² *Bácsmezei Napló*, 1921. november 15.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ IAS F:47.1140.1433/1922.

¹⁰⁵ *Bácsmezei Napló*, 1921. november 15.

is akarták megművelni, vagy pedig az újabb juttatások nélkül is rendelkeztek már annyi földdel, hogy abból magukat és családjukat el tudták tartani.¹⁰⁶

A magyar közösség érdekérvényesítése szempontjából az impériumváltás másik nagy vesztese a társadalmi és a politikai elit volt. A Sajti Enikő megállapítását idézve: „az új állam hirtelen és radikálisan fosztotta meg ezt a társadalmat eddigi, jórészt földhöz és államapparátushoz kötődő felső- és középrétegeitől, úri középosztályától.”¹⁰⁷ A kivétel nélkül kényszer hatására történő kiutasítások, optálások és áttelepülések gyakorlatilag lefejezték a magyar időkben még az állam és a közigazgatás szolgálatából élő réteget.

1919 elejétől tömegével bocsátották el a magyar tanítókat, tanárokat és vasutasokat. A magyar ügyvédi irodák, vállalatok, üzletek élére szláv gondnokokat neveztek ki. A magyar bankokat, takarékpénztárakat és hitelszövetkezeteket kivétel nélkül államosították. A jogfosztás 1922-ben is folytatódott. Az állam ekkorra már sikerrel rendezkedett be a meghódított területeken, s elérte azt a működési határfokot, amikor az eredetileg ott talált tisztviselői réteget jelentősebb megrázkódtatások nélkül az általa megbízhatóakra cserélhette le. A Belügyminisztérium 1921. december 12-én hozta meg azt a rendeletet, amely szerint mindazok a személyek elbocsájthatók az állami szolgálatból, akik nem tették le a hűségesküt.¹⁰⁸

1922 márciusában például a szabadkai posta összes magyar (30 fő) munkatársát bocsátották el állásából.¹⁰⁹ Március 16-án a szabadkai gimnáziumból 51 tanulót zártak ki azzal az indokkal, hogy németek és zsidók nem járhatnak magyar iskolába.¹¹⁰ Áprilisban Gózon István zentai prépostot utasították ki, mert a helyi járásbíró irritálta a kinézete.¹¹¹ Júliusban a magyar orvosokat tiltották el hivatásuk gyakorlásától, ugyanabban a hónapban előbb a magyar nemzetiségű nyugdíjasoktól tagadták meg a nyugdíjjogosultságot,¹¹² majd a rokkantaktól is. Az új tisztviselők megbízhatósága a legtöbb esetben azonban nem járt a megfelelő szakmai tapasztalattal és tudással; így a korrupció hihetetlen mértéket öltve átítatta az államigazgatás egészét.¹¹³

Ezzel párhuzamosan Vajdaság-szerzte tömegesen utasítottak ki embereket, s számos esetben szerb–horvát–szlovén állampolgársággal bíró személyek – mint például a későbbi főispán, Deák Leó – is áldozatul estek. A kiutasítások jó alkalmat teremtettek a személyes bosszúra, a vélt vagy valós sérelmek megtorlására is. Kernács Pál hegedűművészt például Đorđe Nikolić rendőrfőkapitány indoklása szerint azért kellett Zentáról kiutasítani, mert

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ A. Sajti: Változások a kisebbségi magyar társadalomban. In uő 2010, 62.

¹⁰⁸ IAS, F:47.1135.3/1922.

¹⁰⁹ *Bácsmegyei Napló*, 1922. március 29.

¹¹⁰ *Bácsmegyei Napló*, 1922. március 17.

¹¹¹ *Bácsmegyei Napló*, 1922. április 11.

¹¹² *Bácsmegyei Napló*, 1922. július 10–13.

¹¹³ Minderről bővebben lásd Bulatović–Kovač szerk. 2006; Kulundžić 1968; Rajs: *Čujte Srbi!* [online] [2011. 07. 27.] <http://www.scribd.com/doc/179098/Aribaldi-Rajs-UJTE-SRBI>

a rendőrségi vezető nem szerette a művészeket.¹¹⁴ Augusztusban felmentették az utolsó, még hivatalban lévő magyar bírakat is: Léner Antal, Kovács Lajos, Bakule Géza bírakat, dr. Rottman törvényszéki bírót, Bodnár Sándor és Bisttyák járásbírókat.¹¹⁵ Az erőszak nem kímélte a német kisebbséget sem: újságírókat, szerkesztőket tartóztattak le, a Kulturbund üléseit szétverték.¹¹⁶

Ezek az intézkedések mellett, hogy az őshonos kisebbségeket – elsősorban a magyarokat – megfosztották az életben maradáshoz szükséges alapvető anyagi megélhetéstől, a közösség egészének általános megfélemlítését is szolgálták.

Anyagi egzisztenciájukat az államtól kevésbé függő értelmiségi rétegek tudták csak úgyahogy megőrizni. Így a kisebbségi sorsba került magyarság társadalmi és politikai képviselői az ügyvédekből, a magánpraxist folytató orvosokból és újságírókból álló szűk rétegből kerültek ki. A beilleszkedési és a kezdeti szerveződési nehézségeken túl már középtávon érezhető volt e réteg számszerűségéből adódó hiányossága. A harmincas években a kisebbségi sorsban felnövő, iskolái nélkül szocializálódó első, új értelmiségi réteg sem végzettsége, sem anyagi lehetőségei tekintetében nem tartozott, nem tartozhatott a klasszikus értelemben vett középosztályhoz.

Végezetül térjünk ki röviden a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság által is vállalt kisebbségi jogok biztosításának témájára is.¹¹⁷ Annál is inkább, mert ez a kérdéskör nemcsak az utókort, hanem a korabeli gondolkodókat is foglalkoztatta.

Gráber László két tanulmányának is felérő cikket is szentelt ennek a témának. Első tanulmányában részletesen foglalkozott a délszláv állam területén élő nemzeti, nyelvi, faji és felekezeti kisebbségek politikai és jogi egyenjogúságával, az anyanyelv szabad használatának kérdésével. Rámutatott arra, hogy ezeket a jogokat a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 1919. december 15-én a szövetséges főhatalmakkal Párizsban megkötött nemzetközi szerződésben biztosította. Ez a szerződés eredetileg az Ausztriával megkötött békeszerződés kiegészítését képezte, de kiegészítő része volt a trianoni békeszerződésnek is, amelynek hatályát a délszláv állam Magyarországgal szemben is elismerte. A hosszas jogi feltérképezés után Gráber végül arra a konklúzióra jutott, hogy „minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy a kisebbségek politikai és jogi egyenjogúságának elvét nem a szövetséges és társult főhatalmak erőszakolták rá az S.H.S királyságra, ezt az elvet az S.H.S királyság soha vita tárgyává nem tette; mert a szerződés megkötésének indokául fölemlítették az S.H.S királyságnak ama kifejezett óhaja is, hogy a területéhez csatolt országrészekben élő lakosoknak bármely fajhoz, vagy felekezethez tartozzanak, vagy bármely nyelven beszéljenek is, biztosítékot nyújtson arra nézve, hogy őket továbbra is a szabadság és igazság elvei szerint fogják kormányozni.”¹¹⁸

¹¹⁴ *Bácsmezei Napló*, 1922. április 19.

¹¹⁵ *Bácsmezei Napló*, 1922. augusztus 2.

¹¹⁶ A német kisebbség két világháború közötti történetét lásd Janjetović 2009; uő 1998, 140–155.

¹¹⁷ A kisebbségvédelmi szerződések történelmi háttéréről, összefüggő kérdéseiről és jogi rendelkezéseiről bővebben lásd Brunner 1995; Szalayné 2003, 79–145.; Romsics 2004, 193–206.; Eiler 2008, 60–66.; Bárdi 2008, 132–138.; Eiler [2011. 04. 12.] <http://www.hunsor.se/dosszie/aketvilaghaborukozt.pdf>; Szarka 2008, 66–74.; Eiler 1996. [2011. 04. 12.] <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00026/pdf/06.pdf>

¹¹⁸ *Bácsmezei Napló*, 1922. február 2.

Második cikkében Gráber kizárólag a nyelvkérdést tárgyalta.¹¹⁹ A kérdés egyre akutabbá vált, mert nem megfelelő szabályozása miatt állandó gondok voltak az államnyelv használata, illetve az oktatás területén. A szerződések ugyanis nem szabályozták az anyanyelven történő középfokú oktatás kérdését, így annak biztosítása nem volt kötelező az állam számára.

AZ OKTATÁSPOLITIKA

A szerb–horvát–szlovén állam megalakulásakor annak területén a történelmi és szerkezeti eltérésekből kifolyólag többféle iskolarendszer létezett, tehát eltérő volt a tankötelezettség, a tantervek, az iskolahálózat sűrűsége is.

A szerb pártok az oktatás kérdésében is a centralizmus hívei voltak.¹²⁰ A Radikális Párt, mint minden modern állam, az oktatásban legfontosabb kulturális feladatát látta, s egyben az egységes nemzeti tudat kialakításának fő eszközeként tekintett az oktatáspolitikára. Hasonló álláspontot képviselt a Demokrata Párt is, amely bár a pártpolitikától függetlennek kívánta azt meghatározni, de hangsúlyosan képviselte azt a nézetet, miszerint az egységes oktatáspolitikát az egyik olyan eszköz, amellyel ki lehet küszöbölni a különböző területeken élők közötti kulturális, oktatási, s bizonyos szempontból öndefiníáló, önmeghatározó különbségeket.¹²¹

Az oktatáspolitikát az állam létrejöttétől kezdve a két nagy szerb párt dominanciája alatt állt, így nem meglepő, hogy azt a kezdetektől központosítás jellemezte. Még 1918 decemberében létrehozták az Oktatási Minisztériumot, amelynek hatásköre a Szerb Királyság, Montenegró, Bácska, Bánság és Baranya területére terjedt ki.¹²² Ugyanebben az évben szenvedte el a magyar oktatási rendszer és az iskolahálózat is az első csapást. A Monarchia összeomlásával párhuzamosan az ideiglenes horvát hatóságok gyorsan, kivétel nélkül felszámolták az ún. Julián-¹²³ és a MÁV-iskolákat.¹²⁴

Gondok is akadtak bőven, a pacifikáció nehezen haladt előre. A provizórium időszakában a magyar tanári kar többsége ugyanis Budapest biztatására megtagadta a hűségeskü letételét az új államra, sőt a magyarosodás útjára lépett első generációk nagy része továbbra is magyar iskolába iratkozott be. A tiltások ellenére 1920-ban Zomborban például továbbra is sok bunyevác szülő járatta magyar különórakra a gyermekét.¹²⁵

¹¹⁹ *Bácsmegyei Napló*, 1922. február 3.

¹²⁰ A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság oktatás- és kultúrpolitikájáról bővebben *lásd* Dimić 1996; uő 2000, 307–324.; Gligorijević 1975, 42–58.; A. Sajti 2004, 120–136.; Mesaroš 1981, 185–210.; Csuka 1995, 84–91.

¹²¹ Dimić 1996, 191–203.

¹²² Bíró 2010, 264.

¹²³ 1904 márciusában gróf Széchenyi Béla elnök és gróf Klebersberg Kunó akkori miniszterelnökségi segédtitkár vezetésével alakult meg a Julián Egyesület, mely a szórványban élő magyarság védelmét, oktatási, művelődési és felekezeti életének felkarolását és megerősítését tűzte ki céljául. Horvát-Szlavóniában az első felméréseket követően, az 1905–1906-os tanévben már 8 új falusi és 5 pusztai iskola kezdte meg működését. Az 1907–1908-as iskolaévben már 23-ra, 1913–1914-re pedig 65-re emelkedett a Julián-iskolák száma. Az egyesület a felnőttoktatást ugyancsak a falvakban, a középfokú oktatást pedig Magyarországon szervezte meg. Bővebben *lásd* Bernics 1994; Makkai 1995, 65–88.

¹²⁴ Janjetović 2005, 230.

¹²⁵ Uo. 125.

Az átmeneti időszak zűrzavarát mutatja az is, hogy amíg a magyar oktatási rendszer leépítése már elemi erővel zajlott, addig a német kisebbség – sokszor éppen a magyarok kárára –, kihasználva a zűrzavaros állapotokat és a központi hatalom hiányát, sorra nyitotta meg saját gimnáziumait Versecen, Pancsován, Újvidéken, sőt az 1919-ben szerb ellenőrzés alatt álló Temesváron is.¹²⁶ Ezek az intézmények azonban rövid életűek voltak. 1921 júliusában Svetozar Pribičević oktatási miniszter elrendelte a bezárásukat.¹²⁷

A Vajdaságra (akárcsak Montenegróra) még a provizórium időszakában, 1919-ben kiterjesztették a szerbiai iskolatörvények hatályát.¹²⁸ Az év közepére már körvonalazódott az új államnak a középiskolai rendszerrel kapcsolatos elképzelése is. Bácska, Bánát és Baranya területén egy középiskolát kívántak magyar kézben hagyni, s már ekkor nyilvánvaló lett, hogy a szabadkai magyar tanítóképzőre a beszüntetés vár.¹²⁹ 1919 októberében végül államosították az iskolákat.¹³⁰ Ebben a hullámban számolták fel a szabadkai magyar tanítóképzőt is, ezzel megsemmisítették a magyar tanítók utánpótlását. Az 1912-es szerbiai középiskolai törvényt 1920. június 13-án terjesztették ki a Vajdaságra. Az átmeneti időszakban az oktatási intézményekben kettős igazgatást vezettek be. A régi, kimenő évfolyamokat még a magyar igazgató irányította, az újakat viszont már szláv.¹³¹

Az 1920. augusztus 27-én meghozott rendelet minden iskolát államivá nyilvánított. (1918-ban a 897 elemi iskolából 266 volt állami, 631 felekezeti. A 71 középfokú iskolából 2 kereskedelmi, 3 mezőgazdasági jellegű volt.)¹³² A kisebbségi osztályokban meghatározták a diákok számát, bevezették a szerb nyelvet, a történelem mellett a földrajzot is államnyelven oktatták.¹³³

Az erőteljes leépítések ellenére az 1921/22-es tanévre Vajdaságban még mindig 5 magyar gimnázium maradt (Nagybecskerek, Újvidék, Zenta, Zombor, Szabadka) 39 tagozattal és 2040 diákkal. A már szerb, de magyar nyelven oktató kereskedelmi iskolákban 540-en tanultak. 11 magyar polgári iskola is működött ekkor: 43 tagozatán 1864-en magyar nyelven folytatták tanulmányaikat. A 141 általános iskolában pedig 54 420-an tanultak magyarul.¹³⁴

A nemzetközi békeszerződés értelmében az új állam kötelezettséget vállalt annak biztosítására, hogy a nemzeti közösségek saját költségükön jótékonyági, vallási, szociális intézményeket, elemi iskolákat és nevelőintézeteket tarthatnak fenn. Ezt a jogot az állam, mint a fentebbiekből is látható, végül mégsem ismerte el.

Mivel a békeszerződés a szerb–horvát–szlovén állam számára előírta az anyanyelvű elemi iskolai oktatást, így a további leépítések elsősorban a középfokú rendszer ellen irányultak. 1922. június 7-étől miniszteri rendelet irányozta elő a középfokú oktatásban a magyarnak

¹²⁶ Uo. 228–229.

¹²⁷ Uo. 238.

¹²⁸ A. Sajti 2004, 121.

¹²⁹ Dimić 1996, 60.

¹³⁰ A. Sajti 2004, 124.

¹³¹ Uo. 126.; Dimić 1996, 60.

¹³² A. Sajti 2004, 128.

¹³³ Dimić 1996, 63.

¹³⁴ Uo. 64.

mint anyanyelvnek a fokozatos leépítését azzal az utasítással, hogy a következő tanévben a középiskoláknak csak az alsó négy osztályában lehet tanítási nyelv a magyar, negyedik osztálytól fölfelé az oktatás kizárólag államnyelven folyhat.¹³⁵

A kor közhangulatát tükrözi a korabeli sajtó szorongó írása is:

„A következő tanévre is, úgy látszik állandó látogatónak iratkozik be az iskolákba az aggodalom és a szorongás. Az a két rendelettervezet, amiről hallottunk, aligha alkalmas arra, hogy csökkentse a nehéz lélegzésű félelmet. Az egyik rendelettel a középiskolák alsó két osztályának magyar párhuzamos osztályait szándékozták bezáratni. De ki nyújt arra biztosítékot, hogy ezt az ötletet el is temették? A másik rendelet-tervezet arról készül intézkedni, hogy kik iratkozhatnak be a magyar osztályokba. A tervbe vett szabályozás, amelyik az anyanyelv és nemzetiség közé akar szakadékot mélyíteni, hogy kis magyar gyerekek abba essenek bele, azokat a föltételeket akarja megszigorítani, amelyekről a párhuzamos osztályok megnyitása függ. Abban pedig nem lehet kétség, hogy a szigorító rendelkezés végrehajtásának módja megnehezítést a lehetetlenségig fogja fokozni [...]”¹³⁶

A leghírhedtebb intézkedés a Pribičević által még 1920 júniusában kidolgozott névelemzési rendelet volt.¹³⁷ Ennek értelmében a hatóságok döntötték el, hogy a gyerekek a szülei neve alapján beírathatók-e a magyar vagy a német osztályokba, vagy sem. A feltárt adatok alapján arra lehet következtetni, hogy bár a rendelet már 1920 óta érvényben volt, azt a gyakorlatban 1922-ben kezdték el tömegesen alkalmazni.

A névelemzéssel kapcsolatos félelmek végül 1922. augusztus 25-én beigazolódtak: az iskolaügyi rendelet értelmében az év szeptemberétől a magyar tannyelvű középiskolák első osztályába nem vehettek fel német és zsidó nevű diákokat, a zsidók és a németek kizárólag zsidó és német iskolákba iratkozhattak be,¹³⁸ de sokakat szláv osztályokba kényszerítettek annak ellenére, hogy nem bírták az adott nyelvet. A kor általános tüneteként most az iskolaigazgatók licitálták túl az amúgy is szigorú hatósági rendelkezéseket.¹³⁹

A „névgyelemzés” néven elhíresült intézkedés a *Bácsmegyei Napló* szerint a magyar anyanyelvű tanulók kétharmadát tiltotta ki az iskolákból, mert a rendelkezés szerint a vezetéknev volt az irányadó a nemzetiségi hovatartozás megállapításánál. Emiatt nem iratkozhatott magyar iskolába Nojcsek Béla, de Papp Árpád sem. Utóbbi azért nem, mert a „Papp” a hatóságok szerint vagy román, vagy szerb eredetű név. Ádám Feri pedig azért nem tanulhatott az anyanyelvén, mert a hatósági indoklás szerint valakinek nem lehet két utóneve, „ezt egyébként pedig a Biblia is tanúsítja.”¹⁴⁰

¹³⁵ *Bácsmegyei Napló*, 1922. június 7.

¹³⁶ *Bácsmegyei Napló*, 1922. augusztus 19.

¹³⁷ A. Sajti 2004, 127.

¹³⁸ *Bácsmegyei Napló*, 1922. augusztus 25.

¹³⁹ *Bácsmegyei Napló*, 1922. szeptember 7.

¹⁴⁰ Uo.

Azok sem érezhették magukat biztonságban, akik az ilyen szelekciók ellenére a felsőbb osztályokban továbbra is anyanyelvükön tanulhattak. A szabadkai főgimnáziumban, bár a közoktatási minisztérium nem rendelte el a megmaradt magyar tagozatok tanulóinak vallásuk alapján történő elkülönítését, a tanári kar ismét túllícitálta a minisztert, s a megmaradt párhuzamos magyar osztályokat szétválasztva azok egyik részébe csakis keresztény, a másikba pedig kizárólag zsidó vallású tanulókat osztottak be. Ennek következményeként hivatalosan is kétféle magyar tagozati rendszer jött létre: a magyar magyar és a zsidó magyar.¹⁴¹

Újvidéken a gimnázium magyar osztályaiból végleg kitiltották a zsidókat. Az első éven a magyar nyelvű oktatást azzal az indokkal szüntették meg, hogy a zsidók kitiltása után a gimnáziumba jelentkezők közül alig százat ismertek el magyarnak, s ez nem elégséges az oktatás megkezdéséhez.¹⁴² Az újvidéki polgári iskola ekkor még működött: első osztályába 33 fiú és 47 lány iratkozhatott be magyar nyelvre. Magyar nyelvű elemi oktatásban pedig 967-en vettek részt, míg a németen 161-en, szerb nyelven 1270-en kisdíák tanult.¹⁴³

A Pribičević-féle iskolatörvénynek az áldozatává vált a szabadkai zsidó elemi is, ahol törvényileg kötelezték a szerbül nem tudó tanítókat, hogy szerbül tartsák meg az órákat. A rendelet kétszáz gyereket érintett. A hatóságok azt is elrendelték, hogy a Biblia héber szövegét szerbre fordítva adják elő, amit nem értett sem a tanító, sem a diák. Nem volt jobb a helyzet a földrajzzal, a történelemmel, az írással és az olvasással sem. A szülők hiába tiltakoztak, és hiába próbálták meg végső elkeseredettségükben a gyerekeket a megmaradt magyar osztályokba átíratni, a hatóságok ezt a vallásukra hivatkozva megtagadták.¹⁴⁴ Egy évvel később, 1923 márciusában az Oktatási Minisztérium végül körlevélben tiltotta el a zsidókat a magyar elemi alsó öt osztályától is.¹⁴⁵

A nyári szünidő megkezdésekor a szabadkai magyar tanárokat az oktatási miniszter utasítása alapján kivétel nélkül Belgrádba rendelték, s ott a hazafias tárgyak elsajátítására kötelezték őket.¹⁴⁶ Zentán az elemi iskolákat a tanítási órák alatt a titkosszolgálat emberei járták végig. Az órákat megzavarva, mindenki előtt kobozták el az ott tanuló gyerekektől a budapesti kiadású magyar hittankönyveket. A magyar tankönyvek elkobzását a kultuszminiszter 52619/923. számú rendelete alapján hajtották végre, amely szigorúan utasította a hatóságokat, hogy minden olyan tankönyv használatát tiltsák be, amelyek miniszterileg nem voltak jóváhagyva. Az elkövetkező napokban nemcsak a budapesti kiadású hittankönyveket kobozták el, hanem indexre tették az összes magyar tankönyvet.¹⁴⁷

Az oktatásban zajló folyamatok a kisebbségek esetében elsősorban az asszimiláció felgyorsítását célozták.

¹⁴¹ *Bács megyei Napló*, 1922. szeptember 19.

¹⁴² *Bács megyei Napló*, 1922. szeptember 21.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ *Bács megyei Napló*, 1923. január 14.

¹⁴⁵ Janjetović 2005, 238.

¹⁴⁶ IAS F.47.1206/I.1/1922

¹⁴⁷ *Bács megyei Napló*, 1923. március 10.

A MAGYAR KULTÚRA VÁLSÁGA

A szabadkai magyar kulturális egyesületek többsége az impériumváltozáskor kényszerű okokból szüntette meg a működését. Az új államhatalom a magyar kulturális intézményekben olyan veszélyes szerveződések látott, amelyek a kultúrán keresztül nemcsak a kisebbségbe került magyarokat, hanem az itt élő más nemzeteket is veszélyes „mágnesként” vonzották a Szent István-i magyar állameszme terjesztése céljából.¹⁴⁸

A pénzhiány, a kényszerű távozások és az új állam intézkedéseinek hatására a magyar kultúra viszonylag gyorsan veszítette el addigi terét, helyét és szerepét. Szabadkán a legnagyobb csapás e téren a magyar színházi élet ellehetetlenülése, illetve azok a kísérletek voltak, melyek annak szláv jellegét igyekeztek kihangsúlyozni.

Nem volt ez mindig így. A „boldog békeidőkben”, az első világháború kitörése előtt a szabadkai kulturális élet három fő hordozója a középosztály által alapított és fenntartott Dalegyesület,¹⁴⁹ a Filharmóniai Társulat¹⁵⁰ és a Szabad Líceum¹⁵¹ volt. A szabadkai színházi élet gazdag múltjáról írt kiváló monográfiát Gerold László,¹⁵² így itt csupán arra szeretnénk utalni, hogy Szabadka agrárjellege miatt már az előző periódusban kirajzolódott az ellentmondás, ami ezt a vidéki életet megkülönböztette a fővárostól, Budapesttől, vagy akár Erdélytől és a Felvidéktől. Az agrárkonjunktúrának köszönhetően a gazdag és prosperáló Bácskában az értelmiség és a polgárság számaránya nem érte el azt a nagyságot, ami e téren a távolabbi vidékeket, adott esetben a Szabadkától kisebb városokat jellemezte. Ennek volt betudható az is, hogy az itteni társadalom módosabb rétege, a gazdák társadalma mindent összevetve nem követte a kulturális életet, s az intézmények fenntartásáért sem hozott (sok) áldozatot.

Ezt a felemás helyzetet írta aztán véglegesen felül az új állam megszorító intézkedéseivel, illetve a magyar kulturális intézmények fő támogató rétegének, a magyar középosztály többségének kényszerű távozása is: „itt nem maradt más, csak néhány politizáló ügyvéd, itt nem maradt egyetlen író sem; innen elment minden hivatásos színész, minden muzsikusi; elment a tanítók java része, és itt nem maradt egy tömbben olyan tradícióktól és ősi kultúráktól megszentelt magyarság sem, mint például Erdélyben. A városokban kisiparosok, kistisztviselők, néhány orvos, néhány ügyvéd: ez volt minden, ez volt a mag, ez volt az új idők kezdete” – olvashatjuk Garay Béla nemrégiben megjelent visszaemlékezésében.¹⁵³

Az itt maradtoknak pedig azzal is szembesülniük kellett, hogy a városban gyakorlatilag mindössze két nagyobb, tömeges rendezvény megtartására alkalmas terem volt: közvetlenül a világháború kitörése előtt épült Városháza díszterme, valamint az 1915-ben leégett, s csak

¹⁴⁸ Janjetović 2005, 294.

¹⁴⁹ Történetét bővebben lásd Pekár 2009.

¹⁵⁰ A filharmónia történetét lásd Pekár 2005.

¹⁵¹ Bővebben lásd Káich 1979, 46–66.

¹⁵² Gerold 1990.

¹⁵³ Garay 2012, 10.

1926-ra felújított Városi Színház bálterme, amelyet kényszerűségből rendeztek be színházi előadások megtartására is alkalmas teremnek.¹⁵⁴

Az impériumváltás után egy-egy rendezvény megszervezéséhez több hatósági láttamozásra is szükség volt: előbb a városi kapitányságon (rendőrségen) kellett engedélyt kérni, majd e feltétel teljesülése után a városi szenátushoz fordulni, a belépőjegyeket pedig 25 százalékos adóval sújtották.¹⁵⁵ Ennek köszönhetően az új állam adminisztratív rendszere minden nehézség nélkül érvényt tudott szerezni a magyar kulturális egyesületek működését korlátozó rendelkezéseknek, amelyet végül a Belügyminisztérium BBB-ügyosztályának egy 1920. július 20-i rendelete lehetetlenített el. Ez a leirat a megváltozott társadalmi állapotokra hivatkozva a magyar, de más kisebbségi kulturális intézményeket is új státútum meghozatalára kötelezte.¹⁵⁶ S bár a levéltári adatok arra utalnak, hogy a magyar intézmények azokat a rendeletben megszabott 1920. október 1-jéig időben benyújtották, elbírálásukat a legtöbb esetben – vélhetőleg szándékosan – évekig vagy halasztották, vagy mondvacsinált okokra való hivatkozással utasították vissza.

Ezzel összhangban a mohácsi színház 1920-as vendégszereplését arra hivatkozva utasították el, hogy a hatóságok nem ismerik az intézmény szabályzatát.¹⁵⁷ Így járt a következő év márciusában a pécsi Pannónia társulat is, pedig a kérvényt írók külön hangsúlyozták, hogy a program többségében szerb nyelvű, s csupán egy-egy német, illetve magyar nyelvű elemet tartalmaz, s ezért a pécsi szerb katonai és polgári hatóságok részéről is kedvező fogadtatásban részesült.¹⁵⁸

Hasonló gondokkal szembesültek a helyi kulturális intézmények is. A Szabadkai Katolikus Legényegylet szabályzatát s ezzel legális működését 1922. május 13-án például azért utasította vissza a Belügyminisztérium, mert a tagság állampolgársági státusát részletező fejezetben jugoszláv állampolgárokat írt a szerb–horvát–szlovén állampolgárok helyett. A visszautasítás másik – valós – oka vélhetőleg az volt, hogy a szabályzatot tartalmazó iratcsomót magyar nemzeti színű spárgával kötötték át. Ennek apropóján a Belügyminisztérium az elutasító határozat kísérőlevélben – mivel „nem lehet eltérni, hogy a hivatalos akták segítségével magyar nacionalista propaganda fejtsék ki”¹⁵⁹ – a leghigorúbb büntetés kilátásba helyezésével elrendelte a magyar nemzeti színű spárgák kiiktatását.¹⁶⁰

A Katolikus Kör – amely egyébként a magyarokon kívül elsősorban az itt élő horvátokat és bunyevácokat is tömörítette – szabályzatát és működését 1922. április 11-én pedig azért nem engedélyezték, mert annak tagjai kizárólag katolikusok voltak, s az elutasítás

¹⁵⁴ A színház egykori felszereltségéről, nézőteréről és színpadáról bővebben lásd Gerold 1990, 105–121.

¹⁵⁵ Stevan Mačković: *Kulturna događanja u Subotici u prvim godinama nakon rata (1918–1923)*. Kézirat. 2.

¹⁵⁶ IAS, F.47. 1135.2/1922.

¹⁵⁷ IAS, F.47. 1202. II 126/1920.

¹⁵⁸ IAS, F.47.1204. II 59/1921.

¹⁵⁹ IAS, F. 47. 1137.589/1922.

¹⁶⁰ Uo.

indoklása szerint olyan politikai, katonai feladatok ellátására is vállalkozott, amelyek nem voltak köthetőek a hiteléhez.¹⁶¹

1922 telén viszont már hónapok óta hallhatóak voltak az első olyan hangok is, amelyek a magyarság politikai megszervezése mellett a magyar kultúra felélesztését sürgették. Dettre János 1922. június 7-én *Üzenet a Népkörnek* címmel publikálta a szabadkai Népkör vezetőségéhez intézett nyílt levelét, amelyben előadások, felolvasóestek megtartását és egy műkedvelő színtársulat megalapítását követelte annak vezetőségétől.¹⁶² Nem sokkal később pedig a magyar áldozatkészség hiányát, illetve az öncélúságot ostromozva már egy magyar színház létrehozásáért kardoskodott, valamint sürgette a magyar könyv- és folyóirat-kiadás megindítását, illetve egy magyar kultúrászövetség létrehozását is.¹⁶³

A *Bácsmezei Napló* konkrétan fel is tette a kérdést a helyi hatóságok képviselőinek, illetve az egykori szabadkai magyar kultúregyesületek vezetőinek, hogy mégis mi volt az oka annak, hogy Szabadkán gyakorlatilag megszűnt a magyar kulturális élet, mi kötötte gúzsba az energiákat, mi fojtotta el a kikívánczoló szót, s milyen gátak zárták el útját a magyar kulturális megnyilvánulásoknak?¹⁶⁴

Nikola Tabaković (Tabakovits Miklós) polgármester, akit nem sokkal később Andrija Pletikosić váltott fel, a felelősséget a fentebb már ismertetett rendeletre hivatkozva azzal hátrította el, hogy magyar kultúregyesület vagy irodalmi társaság csak jóváhagyott alapszabállyal kezdhette meg működését. Az alapszabályok jóváhagyása pedig nem a városi hatóságtól függött, hanem a belügyminisztertől. A polgármester viszont azt is hangsúlyozta, hogy a helyi hatóságok a magyar irodalmi estek vagy művészi matinék megtartása elé nem gördítettek akadályokat, azokat esetenként bírálták el, s többnyire engedélyezték is. Hasonló szellemben nyilatkozott a szabadkai rendőrfőkapitány, a Varga György-féle kémpertben hírhedtté vált Gavran Karakašević (Karakasevics Gábor) is.

Hozzá kell azt is tennünk, hogy a hatóságok képviselőinek a fenti állítása elsősorban az 1921. július 26-áig tartó interregnum időszakára nézve részben meg is felelt a valóságnak. 1919-ben a Népkör például két előadást tartott meg, 1920-ban pedig többet is engedélyeztek.¹⁶⁵ Ugyancsak kedvező elbírálásban részesült Komlós Vilmos¹⁶⁶ és Jeges József 1919. április 13-i kérvénye, melyben arra panaszkodtak, hogy 1918 októbere óta nem tartottak előadást, s a kérvény megírásakor minden tartalék pénzük elfogyott. Ezért arra kérték a városi szenátust, hogy engedélyezzen nekik egy fellépést. A kérésnek a ható-

¹⁶¹ IAS, F:47. 1137.690/1922.

¹⁶² *Bácsmezei Napló*, 1922. június 7.

¹⁶³ *Bácsmezei Napló*, 1922. június 28.

¹⁶⁴ *Bácsmezei Napló*, 1922. december 24.

¹⁶⁵ Garay 2012, 10–12.

¹⁶⁶ Komlós Vilmos (Sülye, 1893. január 29. – Budapest, 1959. február 27.) színész. Vadnay László *Hacsek és Sajtó* című jelenetének klasszikussá vált figuráit Herceg Jenő társaságában közel három évtizeden át alakították. Pályafutását 19 évesen Szabadkán kezdte. Később Pécsen, majd a Fővárosi Operettszínházban dolgozott. Több társulatban is tevékenyen részt vett, elsősorban a budapesti kabarékban. A Vidám Színpadhoz 1951-ben szerződött. Utolsó bemutatóját *120 éven aluliaknak* címmel 1959. január 19-én tartotta meg.

ságok eleget is tettek.¹⁶⁷ Kisebb-nagyobb nehézségekkel a Szabadkai Műpártolók Köre is megtarthatta rendezvényeit, bár 1919 szeptemberében egyik előadásukat betiltotta a Városi Kapitányság.¹⁶⁸

Kirívó esetek is akadtak azonban. Ennek szemléltetéseként ismertetjük most az állami vegyes gimnázium magyar tanulóival történeteket. A nyolcadik osztályos tanulók 1922. július 16-án Makai Emil *Hatvani tudós professzor* darabját szerették volna előadni. Az ebből befolyó pénzből kívántak emléktáblát állítani elhunyt társuknak, Zádori Valentinnak. 1922. június 1-jén az előadás engedélyezését és a színház épületének a biztosítását kérvényezték a Polgármesteri Hivatalnál. A város a rendezvény megtartása előtti napon azzal utasította vissza a kérelmet, hogy a színházból a székeket Palicsra szállították.¹⁶⁹ De a gyerekek nem hagyták magukat. Pár nappal az elutasítást követően ismét levelet írtak a Polgármesteri Hivatalnak, s abban közölték, hogy az előadást immáron a Katolikus Legényegylet termében kívánják megtartani, és mivel humanitárius előadásról volt szó, az ezzel járó adómegfizetéstől való mentesítést kérelmezték. A Polgármesteri Hivatal az előadás megtartását ugyan tudomásul vette, de az adót nem engedte el.¹⁷⁰

Milkó Izidor¹⁷¹ (művésznéven: Baedekker) a Szabadliceum Egyesület elnöke, a *Bácsmegeyi Napló* állandó munkatársa úgy látta, hogy a magyar kultúrélet hiányát a súlyos állami akadályokon túl a bizonytalanság, a hivatottak részéről tapasztalható tartózkodás is generálta. Irodalmi társaság állítása szerint pedig egyszerűen csak azért nem létezett ekkor Szabadkán, mert nem volt, aki megcsinálta volna. A Szabadliceum Milkó szerint pedig azért nem működött, mert alapszabályát nem hagyták jóvá. A bizalmatlanság feloldását Milkó a magyar és a szláv kultúra közeledésében látta. Úgy vélte, hogy ha a szlávok és a magyarok figyelemmel kísérik és megismernek egymás kultúráját, ez kölcsönös megtermékenyítést jelentene. „Meg kellene teremteni a vajdasági irodalmi társaságot és ezzel kapcsolatban egy altruisztikus könyvkiadó vállalatot is. Nagyon helyesnek tartanám, ha a *Bácsmegeyi Napló* ilyen irányban folytatná megkezdett tevékenységét, mert minél többször vetik a közönség szemére közömbösségét, annál több kilátás van a megmozdulásra” – nyilatkozta Baedekker.¹⁷²

Váli Gyula mérnök, a Szabadliceum titkára a *Bácsmegeyi Napló* megkeresésére azt mondta el, hogy a szervezet alapszabályát még 1920-ban terjesztették be jóváhagyásra a hatóságoknak, de azóta semmilyen választ nem kaptak. Ezért 1921-ben újabb kérvényt írtak azzal, hogy az előadásokat a Városháza nagytermében tarthassák meg. Kérésüket elutasították, ráadásul a hatóságok ezt követően a magyar előadások után adót is kivetettek.

¹⁶⁷ IAS, F.47. 1199 II 109/1919

¹⁶⁸ Mačković: i. m. 5.

¹⁶⁹ IAS, F.47.1206/II.104/1922

¹⁷⁰ IAS, F.47.1206/II.107/1922

¹⁷¹ Milkó Izidor (Szabadka, 1855. február 1. – Szabadka, 1932. április 21.) jogi tanulmányait Pesten végezte, tárcáit, novelláit, útirajzait, életképeit Baedekker néven 1875-től publikálta. Első kötete 1881-ben (*Mindenütt és sehol*) Budapesten jelent meg. 1920-tól a *Bácsmegeyi Napló*-ban közölte visszaemlékezéseit.

¹⁷² *Bácsmegeyi Napló*, 1922. december 24.

Sántha György, a Szabadkai Dalegylet és a Magyar Párt elnöke ugyancsak hasonló gondokról számolt be. A Dalegylet alapszabályát azzal az indoklással utasították el, hogy azt a határidő lejárta után adták be.

A Filharmonikus Társaság működésének a megkezdése látszólag könnyebb lett volna, a városi zenekar emberállománya is megvolt még. A kor hangulatát, félelmeit viszont tükrözi Lányi Ernő ismert zeneszerző – élete utolsó nyilvános nyilatkozatának – szűkszavú válasza: „A gép megvan, csak egy gombot kellene megnyomni és mozgóba jönne minden kerék és csavar. Hogy ezt az egyetlen mozdulatot miért nem teszik meg, azt ugyan jól tudom, de engedjék meg, hogy erről én, aki szegény ember vagyok és nem is vagyok független, ne nyilatkozzam.”¹⁷³

A kultúrában végbemenő változások egyébként egyéni tragédiák tárházát is magukkal hozták. Ungváry Miklós, egy agilis művészember a magyar színészlét súlyos helyzetének lett a sajnálatosan sajátos áldozata, aki a magyar színészet mind kisebb területre történő szorulása miatt előbb a kenyerét veszítette el, majd végül az életét is.

Az eddigi adatok alapján Ungváry tette az első kísérletet a kisebbségi sorba került délvidéki magyarság első hivatalos színházi intézményének létrehozására. 1922 nyarán fordult engedélyért a szerb–horvát–szlovén kormányhoz egy vajdasági magyar színtársulat megszervezésének céljából. Igyekezete azonban a hatóságok ellenállása miatt megbukott. A jobb sorsra érdemes színész a kudarccal Aradra költözött, ahol a legnagyobb nyomorban tengette életét. 1923 januárjának utolsó napján a teljes kilátástalanságban és elhagyatottságban az aradi Dacia kávéházban a napok óta nála lévő 20 gramm ópiumoldattal követett el öngyilkosságot.¹⁷⁴

Nagyjából ezzel egy időben államosították a szabadkai színházat,¹⁷⁵ s a Városi Tanács betiltotta a szabadkai magyar műkedvelők működését is.¹⁷⁶ Az indoklás szerint a színházi szezon alatt ugyanis nem lehetett műkedvelő előadások megtartását engedélyezni. Az intézkedés mögötti valós megfontolás az volt, hogy az ekkor már kizárólag csak szerb nyelven játszó színház a közönség érdektelensége miatt többször volt kénytelen lemondani az előadását.¹⁷⁷

A betiltást ugyanis Radivoje Dimulović színházigazgató kérte, s miután a főkapitányság (helyi rendőrség) azt támogatta, így a Városi Tanács is jóváhagyta. A megmaradt és még működő két magyar egyesület, melyeket a rendelkezés tulajdonképpen sújtott – a Műpártolók Köre és a Katolikus Legényegylet a határozat ellen a közgyűléshez nyújtott be fellebbezést.¹⁷⁸

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 3.

¹⁷⁵ *Bácsmegyei Napló*, 1923. január 19.

¹⁷⁶ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 8.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ *Bácsmegyei Napló*, 1923. február 9.

Mielőtt kitérnénk Dimulović szabadkai tevékenységére, itt jegyezzük meg azt, hogy a színház új választmányát 1920 októberében a *Neven* és a *Subotička matica* kezdeményezésére hozták létre, s tagjait – Josip Piukovićot, Milkó Izidort, Miroslav Mažgont, Lazar Stipičet, Marko Protićot és Kosta Petrovićot – a városi szenátus nevezte ki.¹⁷⁹ A szláv színház létrehozásáról az intézmény igazgatóbizottsága 1921. szeptember 19-én hozott határozatot, amikor úgy döntött, hogy a városba hívja a „mi egyik társulatunkat”, hogy az 30-40 előadást tartson a városban.¹⁸⁰ Ennek apropóján került Szabadkára a szarajevói Nemzeti Színház rendezője, Radivoje Dimulović, aki 1922 szeptemberében arra tett ígéretet a városi hatóságoknak, hogy a megfelelő anyagi juttatások ellenében zágrábi, belgrádi és szarajevói művészekből fogja felállítani társulatát.¹⁸¹ A városi szenátus el is fogadta Dimulović ajánlatát, s havi 2000 dinár támogatást hagyott jóvá.¹⁸² Nem sokkal később, 1922. november 2-án impozáns ceremóniával, magas rangú belgrádi állami tisztviselők jelenlétében meg is nyitották a színházat.¹⁸³

A közhangulat azonban gyorsan Dimulović ellen fordult: 1923 januárjában a megmaradt színházi közönség bojkottja miatt – mivel azt jóformán csak a magyarok látogatták – a színházigazgató már a következő napon kérte az általa betervezett – a magyar műkedvelők betiltását eredményező – rendelet megváltoztatását.¹⁸⁴ A szabadkai hatóság – a szerb kultúrfőlny érvényesítésének céljából¹⁸⁵ – viszont határozottan kitartott eredeti döntése mellett.

A Városi Tanács február 10-i ülésén szokatlanul heves vita zajlott le a betiltás kérdésében. Azok, akik felismerték a határozat céltévesztő hatását, erélyesen követelték a műkedvelő előadások betiltására vonatkozó rendelet megváltoztatását. A tanács többsége viszont makacsul és mereven kitartott a jogfosztó határozat mellett, ezért végül fenntartotta az előadások betiltására vonatkozó határozatot.¹⁸⁶ Mindezt meg is szigorította, s ettől kezdve már a kormány engedélyével rendelkező társulatok sem rendezhettek a városban előadásokat. A gondokat persze ez nem orvosolta. Pár nappal később a közgyűlés a teljes érdektelenség, no meg a felgyülemlett 20 000 dináros adóság miatt¹⁸⁷ kénytelen volt a szerb nyelvű színház havi 24 előadásának a számát 12-re csökkenteni.¹⁸⁸

Az események ilyen alakulása miatt a szabadkai *Bačvanin* szerkesztője, Toso Iskruljev intézett éles támadást a színház és a városatyák ellen. Iskruljev arra mutatott rá, hogy a tiltó határozatokkal a közönséget nem lehet rávenni az előadások látogatására, főleg akkor nem, ha azt dilettánsok csinálják, akik képtelenek a minőségi előadások kivitelezésére.¹⁸⁹

¹⁷⁹ Mačković: i. m. 3–4.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ Uo.

¹⁸² Uo.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. február 10.

¹⁸⁵ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. február 28.

¹⁸⁶ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. február 11.

¹⁸⁷ Mačković: i. m. 8.

¹⁸⁸ *Bácsmegeyi Napló*, 1923. február 22.

¹⁸⁹ *Bačvanin*, 1923. február 23.

A színház ügye azonban ekkorra már kezdett a hatóságok kezéből kicsúszni. A kapkodást mutatja, hogy egy nappal később már arról írt a helyi sajtó, hogy felmerült annak a lehetősége, hogy a szabadkai szerb színház Ráckeven, Szentendrén és Pomázon vendégszerepeljen, s viszonzásul magyarországi művészek magyar előadással léphetnek fel Szabadkán.¹⁹⁰

A vendégszereplésből végül nem lett semmi. Február 24-én Radivoje Dimulović színházigazgató személyesen ment be a *Bácsmezei Napló* szerkesztőségébe, hogy cáfolja azt.¹⁹¹ Jó oka volt erre. Társulatát ekkor már nemcsak a szabadkai lapok, hanem a belgrádiak is támadni kezdték, s a tervezett vendégszereplés kapcsán már felmerült a szerb–horvát–szlovén állam presztízse is.

Nikola Pašić miniszterelnök belgrádi lapja, a *Tribuna* február 27-én ugyanis átvette a *Bácsmezei Naplónak* a magyarországi vendégszereplésről szóló cikkét, s a fejlemények ilyen alakulását igen nyugtalanítónak tartotta. „Semmi kifogásunk se lenne a szabadkai színtársulat magyarországi vendégjátéka ellen, de a társulat olyan gyöngye, hogy semmi esetre sem játszhat Budapesten, ahol a színházi élet a lehető legfejlettebb. A szabadkai színtársulat csak árthat hírnevünknek, és szégyent hozhat ránk. Ha szükségesnek tartják ezt a vendégjátékot, úgy elsőrangú együttesnek kellene Budapestre menni, és nem annak, amelyik Szabadkán tengődik és nagyon kevés bizonyítékát adta a művészetnek. A magyarok ezzel szemben legkiválóbb művészeit küldenék a Vajdaságba, s így a szégyen ránk nézve kétszeres volna.”¹⁹²

Dimulović 1923. március 4-én végül menekülésszerűen hagyta el Szabadkát,¹⁹³ s társulatával a Bánságba – előbb Nagybecskerekre, majd Versecre – ment az évad hátralévő részében vendégszerepelni.¹⁹⁴ A *Tribuna* nyomon követte Dimulović útját, és színvonalát élesen támadva a fejéhez vágta azt is, hogy az magyar operetteket játszott: „Dimulović társulatának semmi köze a művészethez! Ez egy szánalmas kis embercsoport, amelyet nem tudjuk miért, az állam szubvencionál csak azért, hogy mindenütt kinevessenek bennünket. [...] A programon csupa elcsépelte és ezerszer látott olcsó magyar operett szerepelt. Lehetne játszani szép és új operetteket is, de egy szerb társulat itt, az északi határon játssza a mi darabjainkat is [...]. Az államnak, a közoktatási kormányknak, valamivel több gondot kellene fordítania a művészi propagandára ezeken a vidékeken, és nem volna szabad megengedni, hogy mindig, minden egyes lépésnél kinevessenek bennünket. Ha nem kaphatunk tisztességes színházat, akkor nincs szükségünk olyan botrányosra sem, mint amilyen a Dimulovićé.”¹⁹⁵

Az 1923-as választási kampány hevületében, a magyar szavazók megnyerése miatt a magyar előadásokkal és társulatokkal kapcsolatos álláspont átmenetileg enyhült. Ljuba Jovanović vallásügyi miniszter ekkor már úgy nyilatkozott, hogy a kormány nem gördít akadályokat magyar színtársulatok és műkedvelők működése elé. Hozzátette azonban azt

¹⁹⁰ *Bácsmezei Napló*, 1923. február 23.

¹⁹¹ *Bácsmezei Napló*, 1924. február 24.

¹⁹² *Tribuna*, 1923. február 27.

¹⁹³ Mačković: i.m. 8.

¹⁹⁴ *Bácsmezei Napló*, 1923. február 28.

¹⁹⁵ *Tribuna*, 1923. március 5.

is, hogy a magyaroktól a kormány azt várja el, hogy közeledjenek Belgrád és a szerb kultúra felé.¹⁹⁶ Márciusban végül engedélyezték Szabadkán a magyar műkedvelő előadások újbóli megtartását.¹⁹⁷

A kultúrpolitikában bekövetkezett átmeneti enyhülés felvillantotta annak a lehetőségét is, hogy Fekete Mihály¹⁹⁸ marosvásárhelyi színházigazgató mintegy 80 fős – román állampolgárságú – együttesével négy hónapos vendégszereplés keretén belül Szabadkán, Újvidéken, Zentán és Nagybecskereken lépjen fel.¹⁹⁹ Operák sora: a *Lear király*, a *Traviata*, a *Tosca*, a *Parasztbecsület*, a *Trubadúr*, valamint a *Bőregér* című operett szerepelt volna a repertoáron. A grandiózus színházi sorozat a hatóságok időközben ismét felerősödött ellenállása miatt végül mégsem valósulhatott meg.

A magyar művelődési életet összefogó első kezdeményezés végül nem Szabadkán valósult meg, hanem Nagybecskereken. Ungváry sikertelen kísérlete után Várady Imre kezdeményezésére 1923. március 12-én alakult meg a nagybecskereki kaszinó nagytermében az Ady Endre Társaság.²⁰⁰ Elnökévé a nagy tehetségű, de tragikus sorsú Farkas Geizát²⁰¹ választották, aki székfoglaló beszédében a vajdasági magyar írók és alkotóművészek tömörítéséért és munkára serkentéséért szállt síkra.²⁰²

A nagybecskereki eseményekkel párhuzamosan Szabadkán is jelentős változások történtek. A Magyar Párttól egyre inkább távolodó Pleszkovich Lukács tisztújítást kezdeményezett a Népkör elnöki tisztségére. A megmérettetésen Pleszkovich alulmaradt Birkáss Gyula ügyvéddel szemben. A leadott 219 szavazatból Birkáss 120-at, Pleszkovich 97-et kapott,²⁰³ s ezzel új éra kezdődött a Népkörben is.

¹⁹⁶ *Bácsmezei Napló*, 1923. február 14.

¹⁹⁷ *Bácsmezei Napló*, 1923. március 9.

¹⁹⁸ Fekete Mihály (Csongrád, 1884. december 31. – Kolozsvár, 1960. április 16.) romániai magyar színész, színházigazgató, a Román Népköztársaság érdemes művésze. Pécssett kezdte pályáját. 1903-ban Krecsányi Ignác buda–temesvári társulatának volt a tagja. 1907-től Temesvárott működött, itt kezdte rendezői pályáját is. 1911-ben Kolozsvárra szerződött. Az I. világháborút követően különböző erdélyi színházakat vezetett, vándortársulatával járta a vidéket. A húszas években Temesvárott színházigazgató, majd 1930-tól Kolozsvárott főrendező. A harmincas évek végén kereskedőként dolgozott, majd 1945-től újra a kolozsvári színház tagja volt. Klasszikus és modern szerepeket sokoldalúan alakított. Az erdélyi filmművészet úttörői közé tartozott: 1913-tól filmezett, a Transsylvania cégnél rendezett is. Játszották színdarabjait is (*Temesvár megvétele*, *Bakócz Tamás*).

¹⁹⁹ *Bácsmezei Napló*, 1923. május 30.

²⁰⁰ Erről megemlékezik Csuka János is, igaz, az adatai meglehetősen hiányosak. Ugyanott viszont hiánypótló adatokat közöl a szabadkai Népkör és a Katolikus Legényegylet működéséről; Csuka 1995, 128–136.

²⁰¹ Farkas Geiza (Budapest, 1874. január 5. – Budapest, 1942. szeptember 24.) anyai ágon Kiss Elemér aradi vértanú dédunokája, bánsági földbirtokos. Jászi Oszkár legszűkebb köréhez tartozott, a Társadalomtudományi Társaság vezető tagja, a *Huszadik Század* című folyóirat egyik elindítója. Az őszirózsás forradalom alatt Torontál vármegye főispánja. Horthy budapesti bevonulása után előbb Bécsbe emigrált, majd eleméri birtokára vonult vissza. Életrajzának eddig ismeretlen epizódja, hogy a nagybecskereki Ady Endre Társaság létrehozását követően, Szenteleky Kornél biztatására a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* munkatársa lett. 1933-ban az ő művével, *A fejnélküli emberrel* indult meg a *Kalangya Könyvtára* is. Magánéletének kudarcai hatására a harmincas években előbb Bécsbe, majd Pest külvárosába – Téténybe költözött. Teljes elszegényedésben és magányban halt meg.

²⁰² *Bácsmezei Napló*, 1923. március 13.

²⁰³ *Bácsmezei Napló*, 1923. március 12.; Csuka: i. m. 108.

És hogy mi lett a színházzal a választások után? Andrija Pletikosić polgármester 1923-ban ötmillió dinárt kért az oktatási minisztériumtól a felújítására, amit Branislav Nušić osztályvezető azzal utasított el, hogy az épület a város tulajdonát képezi, s annak kell megtalálnia a lehetőséget a felújításhoz.²⁰⁴ Arra végül csak 1926 decemberében került sor, amikor is a felújítási koncepcióban a filmvetítés kapta a fő hangsúlyt,²⁰⁵ az emberi élő játék és megjelenés hosszú időre teljesen háttérbe szorult.

Nem minden ok nélkül írta 1925 áprilisában a *Književni Sever* a következőket: „ami az előadásokat, a színházi bemutatókat és a művészi koncerteket illeti, nos, úgy látszik, azok átengedték a helyüket a báróknak, a kávéházi életnek és a hasonló mulatozásoknak. Minden a minimumra korlátozódott, ami a lelket emeli, de a maximumra, ami a testet elégti ki.”²⁰⁶

AZ ÚJ ÁLLAM BERENDEZKEDÉSÉNEK HELYI GYENGESÉGEI

A levéltári források a rendszer gyöngeségeire, a központi hatalom és a helyi hatóságok közötti viszonyrendszer feszültségeire is rámutatnak.

A bizalmatlanság és az elharapódzó erőszak légkörében, 1922. március 9-én a szerb–horvát–szlovén titkosszolgálat köriratban szólította fel a városi hatóságokat, hogy Vajdaság területén írják össze a különböző egyesületeket, klubokat és mezőgazdasági szövetkezeteket. A titkosszolgálat azt is kérte, hogy az ezekről készített listákat és statisztikákat mihamarabb adják át a hatóságok. Szabadka polgármestere március 21-i szűkszavú válaszában arra hivatkozva tagadta ezt meg, hogy nincs tudomása semmilyen titkos szervezetről, s „azoknak a felderítése különben is a titkosszolgálatnak a feladata.”²⁰⁷

A központi, illetve a helyi végrehajtó hatalom közötti konfliktusok és kommunikációs nehézségek más formában is jelen voltak. Egy 1922. október 12-én keltezett belügyminiszteri körlevél arról ír, hogy a Szerbiából érkezett, frissen kinevezett állami tisztviselők – akiknek a pénzügyi rendszer átláthatóvá tétele volt a feladata – igen nehéz helyzetbe kerültek a helyi hatóságok, de elsősorban a helyi rendőrség és a helyi bíróságok hozzáállása miatt, mivel azok ignorálták a szerbiai tisztviselők lakás- és házrekvirálási igényeit.

A Belügyminisztérium megítélése szerint ennek okai elsősorban a korrupcióban rejlettek. A helyi hatóságoknak ugyanis nem felelt meg, hogy az adókvetések és beszédések körüli visszasságok felszínre kerüljenek. A körlevél e vonatkozásban igen kemény hangot ütött meg, s egyenesen úgy fogalmazott, hogy „megengedhetetlen a helyi hatóságok ilyen hozzáállása, de különösen az a tény, hogy nem hajlandók eleget tenni a szerbiai hivatalnokok kérésének, s nem rekvirálják számukra a gazdag magyarok és zsidók házait”. A belügy szerint ennek következménye az lett, hogy a frissen kinevezett tisztviselők jó része, mivel egy idő után nem tudta fizetni a drága szállodákat, kénytelen volt dolgavégezetlenül visszaköltözni oda,

²⁰⁴ Mačković: i. m. 9.

²⁰⁵ Uo.

²⁰⁶ Subotički anali (1918–1925). *Književni sever*, 1. füzet. 1925. április 35.

²⁰⁷ IAS, F.47. 1136.450/1922.

ahonnét jött. A rekvirálások elszabotálása felelőseinek kézre kerítése érdekében a legszigorúbb intézkedéseket helyezték kilátásba.²⁰⁸

A rendszer gyengeségéről más adatok is tanúskodnak. A Szabadkán állomásozó katonai parancsnok által írt egyik jelentés arról szól, hogy a hadsereg a káderállomány képzetlensége miatt nem tudta időben összeállítani a hadkötelezettek névsorát. Mivel az összeírás mintegy 30 000 embert érintett, 1922. április 15-én a polgármester a feladat elvégzésére a városi közigazgatásból helyezett át embereket.²⁰⁹

Sokkal nagyobb problémákkal szembesült a szabadkai rendőrség. A fennmaradt iratokból egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, amely az állomány állandó mobilitását és fluktuálását tükrözi. 1922-ben szinte nincs olyan hét, amikor a dokumentumok között ne szerepelne a legénység egy-egy tagjának felmentése vagy önkéntes távozása. Ez utóbbi esetben többnyire a fizetések alacsony szintje volt a döntő tényező. A felmentések leggyakoribb oka az erőszakos visszaélések sorozata és az alkoholizmus volt. Eklatáns példája ennek Radeš Vukojičić és Mirko Novakov esete. Karakašević rendőrfőkapitány jelentése szerint a két rendőr 1922. szeptember másodikán a szabadkai börtönben olyan mértékben részegedett le, hogy minimális szinten sem tudták ellátni a feladatukat. Ezt öt rab is kihasználta, s megszökött.²¹⁰ A dokumentumok alapján nagy bizonyossággal kijelenthető az is, hogy ha nem is ilyen mértékben és rendszerességgel, de az alkoholizmus és a munkamorál tekintetében komoly gondok voltak a köztisztviselői karban is: fegyelmezésekről, elbocsátásokról, felmondásokról tanúskodnak a megmaradt iratok sokaságai.

A belgrádi központi hatalom tisztában volt a helyi szinten tapasztalható erőszakkal, a közbiztonság rohamos romlásával és azzal is, hogy mindez destabilizációs tényezőt jelent az állam számára. A Belügyminisztérium 1922. szeptember 16-i 11426/1922 keltezésű körlevelében arról lehet olvasni, hogy Vajdaság-szerte jelentős mértékben romlott a közbiztonság. Ennek egyik oka az volt, hogy számos olyan ember hordott különböző egyenruhát, akinek semmi köze sem volt a fegyveres testületekhez. Mindez komoly visszaélésekhez vezetett. Tetézte a gondokat az is, hogy az egész területen növekvő tendenciát mutatott az igazolványok nélkül közlekedők száma. A körlevél egyben utasítást is tartalmazott: elrendelte a helyi hatóságok számára, hogy fokozzák az igazolványok kiállítását, s növeljék meg a rendőrség állományának a létszámát.²¹¹

A következő nap a Belügyminisztérium újabb körlevélben foglalkozott az illegális egyenruha-használattal. Megállapította, hogy ez a jelenség a közbiztonság romlásán túl jelentős mértékben hozzájárult a közbizalom csökkenéséhez is. Név szerint felsorolta a legkirívóbb eseteket: Aleksa Filipović és Slavko Katančić egykori zentai detektíveket, és megemlíti Nikola Prodanovićot, a topolyai járásbíró helyettesét is.²¹²

²⁰⁸ IAS, F:47.1140.1411/1922.

²⁰⁹ IAS, F.47. 1136.453/1922.

²¹⁰ IAS, F.47.1140.1335/1922.

²¹¹ IAS, F.47.1140.1344/922.

²¹² IAS, F:47.1140.1321/922.

A rendszer és az új állam az impériumváltás negyedik évében tehát még korántsem jutott el a stabilitásnak arra a szintjére, amely az állam működését eredményesen tudta volna koordinálni. Az erővonalak eltolódása a helyi hatalom képviselőinek önkényeskedésében, a partikuláris érdekérvényesítésben és a korrupcióban kulminálódott. Mindez, illetve a tisztségviselői kar képzetlensége és emberállományának a feltöltetlensége destabilizációs tényezőként hatott. A karhatalmi állomány feltöltését úgy-ahogy sikerült megoldani, a tisztviselői kar vonatkozásában viszont mindez már igen nagy nehézségeket okozott.

Az erőszakos cselekmények, melyek mögött sok esetben az egyéni érdekek, s nem a felsőbb utasítások voltak a kizárólagos motivációs tényezők (ezzel próbálták palástolni a rendszer szakmai képzetlenségét és korrumpáltságát), a közbiztonság romlásán túl az amúgy sem stabil közbizalom további erodálódását eredményezték.

A délvidéki magyarság ilyen, a „boldog békeidőktől” gyökeresen eltérő körülmények között volt kénytelen megfogalmazni kisebbségi helyzetéből fakadó feladatait, az azok megvalósításhoz vezető alternatívákat.

■

■